

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1281.

मुग्धबोध व्याकरणम् ।

MUGDHABODHA VYAKARANA

BY
VOPADEVA

With the commentary of Rama Tarkavagisha.

EDITED WITH NOTES BY

SIVA NARAYAN SIROMANI

LATE PROFESSOR, HANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA

AND

RAJYA NATH SARKAR.

VOL. I. PART I.

Calcutta.

PRINTED BY PANDURANGA CHAKRAVARTI, AT THE HANSKRIT PRESS,
B, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET

1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Very few copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Parcels being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

* Advaita-Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
* Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /20/ each	5	10
Ātmaśāstra Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Ātmaśāstra Lechana,	2	0
* Aru Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Apārśvika of Śaṅḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	6
Aśta-śvaśikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
* Atharvaṇa Upaniṣad, Fasc. 1-5 @ /10/ each	1	4
Ātmaśāstraśikā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Ayanaśāstra, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	12
Ayanaśāstra, Sans. and Tibetan Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each	15	0
Bhāmā Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Brahmāṇya Śrāvya Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	12
* Bhāṣya, Fasc. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṣya Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each	4	6
Brahmāṇya Śrāvya Sūtra, Fasc. 1-2 @ /10/ each	2	0
Brahmāṇya, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Brahmāṇya Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Brahmāṇya Purāṇa of Qāntidvāra, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
* Brāhmaṇya Chanda, Fasc. 1-3	1	14
Qāntidvāra, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	0
Qāntidvāra Brāhmaṇya, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	2
Qāntidvāra Brāhmaṇya, Part. I, Fasc. 1-14 @ /10/ each	8	12
* Qāntidvāra Chintāmani, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18 Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	26	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8 @ 1/4/- each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/ each	1	4
Qāntidvāraśikā, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	8	12
* Qāntidvāra Sūtra of Āpistambha, Fasc. 1-17 @ /10/ each	3	12
Ditto Qāntidvāra, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Qāntidvāraśikā, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchāraśāra Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sūtra, Vol. I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/- each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Pariśista	2	0
Ditto Grihya Saṅgraha
Harahita
Karmapradīpikā, Fasc. I
Kāla Vreka, Fasc. 1-7 @ /10/ each
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each
Kātha Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/- each
* Kūrma Purāṇa, Fasc. 8-9 @ /10/ each
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

ॐ नमो गणेशाय ।

* ब्रह्मादिदेवासुरवृन्दयन्दिते, पद्मानयेगाक्षिसरोजराजिते ।
कन्दर्पदर्पान्तकपादनीरजे सन्तु प्रणामा वरदोद्दव्रजे ॥
पद्माननं चन्द्रकनाविशुद्धं नादं दधानं प्रकृतिप्रयुक्तम् ।
व्यस्तं समस्तं स्वरितं सुसिद्धं चाष्टोदितं तं त्रिगुणं नमामि ॥
दनुजकुल-विपन्न क्षुब्ध-दुग्धाब्धि-गर्भो-
त्सदमृत समाना रेजिरे यस्य वाचः ।
मुखर-खल खरोक्ति-ध्वान्त-विध्वंस-भानो
स्तिभुवन-बुध-वच्च, चैत्र पीयूषहृष्टेः ॥

तेन व्याकरणं कृतं कलियुगे दृष्ट्वा भवाब्धौ नरा-
 नजानावृतमानसान् करुणया श्रीसुगधबोधं भुवि ।
 पाणिन्यादिमतावलोकनपरः श्रीरामशर्मा, कृती
 तस्यैतां सुधियां प्रमोदजननीं टीकां तनोति स्वयम् ॥
 गुणवद्भिर्गुणो नेयो न दोषस्त्विह यत्नतः ।
 सतां स्वलनजो दोषः परिष्कार्यः सतां पुनः ॥
 परेऽत्र पाणिनीयज्ञाः केचित् कालापकोविदाः ।
 एके विद्यानिवासाः स्युरन्ये सांचित्तसारकाः ॥

इह खलु सकलशिष्टैकवाक्यतया प्रारिक्षितग्रन्थसमाप्ति-
 प्रतिबन्धकीभूतासाधारणदुरदृष्टनाशजनकेश्वरनमस्काररूपं मङ्गलं
 कुर्वन् शिष्यशिष्यायै आदौ श्लोकेन निबध्नाति सुकुन्दमित्यादि ।
 ननु कथं नमस्कारादभिमतसिद्धिः, मङ्गलसत्त्वे कादम्बर्यादाव-
 समाप्तेः तदसत्त्वे शिशुपालवधादौ समाप्तेऽप्येति । मैवं, इह
 विघ्नो साभूदिति कामनया शिष्टैः क्रियमाणस्य तस्याभिमतसमाप्ति-
 प्रतिबन्धकीभूतविघ्नाभावः फलम् । असमाप्तिस्तु कादम्बर्यादौ
 विघ्नस्य प्राचुर्यात् । नहि सहस्रजनसाध्यं कर्म शतेन साधयितुं
 शक्यते । शिशुपालवधादौ तु स्वभावसिद्धविघ्नाभावान्मङ्गलं विनैव
 समाप्तिः । अथवा तत्र नमस्कार एवासीत्, कायवाङ्मनोभिरेव
 तत्सम्भवात् । न चान्न प्रायश्चित्तवद्विघ्ननिवृत्त्येऽधिकार इति
 वाच्यं, तत्सन्देहेऽपि शिष्टाः प्रवर्तन्ते यत इति । अन्यथा अनुप-
 स्थितारातिनृपतीनां रथ-करि-तुरग-पदाति-सेना-सेनापति-समा-
 दरणं न स्यादिति दिक् ।

सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य मया व्याकरणं प्रणीयते इत्यन्वयः ।
 संयासी चिन्तासावानन्दयेति सच्चिदानन्दः । य-सः । अमन् भावे
 शब्द, नोपोऽस्यसोरित्यादिना अकारलोपः, पयात् सीं नुण्,
 स्यान्तस्य लुपि, मन् मत्वः (१) । चिती संज्ञाने किपि चित्, विगिष्ट-
 ज्ञानम् । षाङ्पूर्व टुनदि संहृदि, घञ्, आनन्दः, अनवच्छिन्नप्रेमा-
 स्पर्दीभूतसुखमिति यावत् । तथाच “सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
 इति श्रुतेः । सच्चिदानन्दं किंविगिष्टं ? सुकुन्दं, मुक्ति ददातीति
 उक्त्यये मनीषादित्वान्मुक्तिशब्दस्य सुकुमादेशः । यद्यपि सच्चिदा-
 नन्दशब्देन ईश्वर एवोच्यते, तथापि सुमुचूणां यागयोगाद्यनुष्ठान-
 द्वारा मुक्तिदातृत्वज्ञापनाय सुकुन्दमिति विशेषणीयम् । यद्वा
 यवणमनननिदिध्यासनादिसाध्यमुक्ते र्यो दाता भवति, स भक्ता-
 भीष्टफलप्रदो भवतीति ज्ञापनाय । प्रणिपत्येति पत्तुज्गत्यैव-
 र्ययोः, छाच्, व्यादनञः क्तोयसे इति यप्, प्राग्वन्नो ण इति नो
 णः । प्रधानप्रणयनक्रियायाः पूर्वकालीनत्वं प्रणिपातस्य संलक्ष्य
 तदुत्तरकालीनत्वं प्रणयनक्रियायाः संलक्ष्यते । अभिधानादेकघत्वम् ।
 यद्यपि निपूर्वपतधुर्नैतार्यस्तथापि भक्तियदातिशयपूर्वक-स्वापकर्ष-
 बोधकव्यापारविशेषज्ञापनाय प्रगष्ट इति । व्याकरणमिति व्याङ्-
 पूर्वकजधुर्नैतार्यत्पादनार्थः, व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययपरि-
 कल्पनया सिद्धशब्दा अनेनात्र पा, धे डे वानटि एर्घूडिति एः,
 पयात् निङ्प्रसङ्गायां सेर्म । प्रणीयत इति प्रपूर्व-नीजप्रापणं कृत्यर्थः,
 तस्मात् टे ते यक् च, किस्त्वाच्च एः, प्राग्वन्नो ण इति णः । ननु

अन्यानि व्याकरणानि सन्ति, किमनेन इत्यत आह मुग्धबोध-
मिति । मुग्धः सुन्दरो बोधो यस्मात् तन्मुग्धबोधं, अन्यापेक्षया
प्रकरणशुद्धा भटितिपदपदार्थज्ञानं यस्मात् इत्यर्थः । यद्वा
मुग्धानां मूढानां बोधो ज्ञानं यस्मात् तत् । तथाच सर्वेषां
विशिष्टज्ञानजनकतया अत्युपादेयमिति । मुग्धः सुन्दरमूढयो-
रिति धरणिः । बुध्यौ ज बोधे घञ्, णुः । ननु ग्रन्थकृतां ज्ञान-
मस्त्येव, किमनेनेत्याह परोपकृतये इति । परेषामुपकृतिः परोप-
कृतिस्तस्यै परोपकृतये, उपकृतिरुपकारः । ग्रन्थकृतां प्रवृत्तिस्तु
ईश्वरवत् फलानुसन्धानं विनैव । यद्वा पराचासावुपकृतिश्चेति
परोपकृतिस्तस्यै, परा श्रेष्ठा, ततश्च स्वीयपरकीयोपकाराय ।
तथाच, रुणद्धि रोदसीं चास्य यावत् कीर्त्तिरनश्वरी । तावत्
किलायमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदमितिस्ररणात् स्वीयोऽप्युपकारः ।
केचित्तु चिञ्चासावानन्दश्चेति चिदानन्दः, पश्चात् संश्चासौ चिदा-
नन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्तमिति यगर्भ-यसं स्वीकुर्वन्ति, यस्य (कर्म-
धारयस्य) षत्वात् (तत्पुरुषत्वात्) द्विदयोरेवेति । तन्न, जिनेन्द्र-
बुद्धिपादाः—काला (१) इति सूत्रे हे अहनी जातस्य ह्यङ्गजात
इति त्रिपदतत्पुरुषं स्वीकृतवन्तः । अतएव यसप्रकरणे ग्रन्थकृतोक्तं
संश्चासौ चिञ्चासावानन्दश्चेति सच्चिदानन्द इति । यद्वा चिञ्च

(१) कालाः परिभाषिणा (२।२।५)—परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह
कालाः समस्यन्ते । हे अहनी जातस्य यस्य स ह्यङ्गजातः । यस्य हि जननादूर्ध्वं
दिनद्वयं गतं, स ह्यङ्गजात इति व्यवहियते इति पाणिनीये ।

१ । श्रीं नमः शिवाय ।

(श्रीं । १ ।, नमः । १ । शिवाय ४ ।)

इति नमस्कारसूत्रम् ।

आनन्दय ती चिदानन्दी, सन्ती चिदानन्दी यस्मात् स तं । तथा च तत्त्वज्ञानं स्वर्गादिसुखञ्च यस्माद् भवतीति ।

१ । श्रीमिति । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । उद्देश उपदेशः, सदाशिव-परमात्म-स्वरूप-ब्रह्मण उपदेशः (१) । यतः, सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । सिद्धो-ऽभिधेयः, अर्थः प्रयोजनं, सिद्धय अर्थय तत्, सिद्धेन सह सम्बन्धः सिद्धसम्बन्धस्तम् । तत्र किं केन कथं(२)मिति जिज्ञासायां, किं प्रयोजनं ? शिवम् । यतः, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । तदुक्तं, सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणोवापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्केन गृह्यते इति । तथाच शिवाय शिव-प्रयोजनाय श्रीद्वारप्रतिपाद्याय तस्मै परमात्मने नमः ।

सिद्धसम्बन्धप्रकारमाह ।

आत्मा बुद्ध्या समर्थार्यान्वियुङ्क्ते तद्विवक्षया ।

मनस्तद्वज्जिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

वज्जिमारुतसंयोगात् घोभाट् वागिन्द्रियस्य च ।

सूक्ष्मा वाग्जायते पूर्वं स एव कथितो ध्वनिः ॥

(१) नामधीर्शनमिति यावत्, श्रीमतिशब्दमङ्गल इतिशेषः ।

(२) किं प्रयोजनम्, केन सह व्याकरणस्य क्रियाकारः सम्बन्धः ।

तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुश्चलति सेन्द्रियः ।

पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥

मध्यमा पदरूपाथ वाक्यरूपाथ वैखरी ।

इति वाचामवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम् ॥

अर्थप्रत्ययोर्वाक्यात् श्रुतादनुमितान्नतात् ।

विशिष्टं खं मुखं राति विखरा सैव वैखरी ॥

जायते प्रादुर्भवति । तथाच भगवद्वाक्यम्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्निति ।

एतेन शंशब्दैरित्यादि-बहुलं ब्रह्मणीत्यन्त-दशाध्यायिरूप-व्याकरणस्य साध्यत्वं, शूद्राणामनधिकारित्वञ्च प्रत्युक्तमिति । अथ वर्ण-देशना ।

हृक्काण्डजिह्वं खलु तालु मूर्द्धा दन्तास्तथौष्ठावथ नासिका च ।

वर्णप्रकोष्ठानधर्जर्धमेदानित्याह चाष्टावुपदेशतोऽन्यत् ॥

तथाचाहः शिच्चाकाराः—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठञ्च तालु च इति ॥

किं पुनः कस्य प्रयत्नः (१) ।

स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं विवृतत्वं तथैव च ।

संवृतत्वं च वर्णानामन्तः प्रयत्न उच्यते ॥ इत्याहुः । (२)

(१) वर्णोच्चारणानुक्रमेण आभ्यन्तरो व्यापारविशेषः ।

(२) स्पृष्टत्वं ईषत्स्पृष्टत्वं विवृतत्वं संवृतत्वं च वर्णानां अन्तःप्रयत्न आभ्यन्तर-प्रयत्न उच्यते । एतेषामभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात्, तथाहि नाभि-

२ । गं शब्दैः । (गं । १ । शब्दैः ३॥) ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

इदमादिमङ्गलं, तथाचाह मनुः—

श्रींकारसाय शब्दय द्वायेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ इति ।

अथ त्यादिरुच्यते इत्यत्रायशब्दः मध्यमङ्गलं, बहुलं ब्रह्मणीति ब्रह्मशब्दोऽन्तमङ्गलं शास्त्रास्याभ्युदयपरम् । तथाच, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राण्यव्याहृतप्रसराण्यायुष-
हाराख्याद्यौढकाणि भवन्तीति श्रुतेरिति । यद्वा अकारो-
कारमकारप्रतिपाद्याय ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय नमः, शिवाय
कल्याणाय । एके तु उभयोरुपासकत्वात् उभयनमस्कारः, अथ
या सुवृष्ट्योर्निर्व्विघ्नसिद्धये इत्याहुः । ननु प्रकृतिप्रत्ययपरि-
कल्पनया साधुशब्दव्युत्पादनाय प्रतिज्ञायामनेन कः साधुशब्दो
व्युत्पादित इति शङ्कां निरस्यन्नाह इतीति । इतिशब्दः प्रकान्त-
परामर्गः । तथाहि श्रीं नमः शिवायेति नमस्कारसूचनम् ।

२ । गं शब्दैः । किमर्थमेतयोरुपदेगः ? मिहार्थं सिद्धसम्बन्धं

प्रदेगात् प्रयत्नमेरितो वायु प्राणो नाम अर्द्धमाक्रमसुरःप्रभृतीनि स्वामाद्या
इति, ततो वर्णव्य तदभिष्यद्भ्रजध्वनेर्वा उत्पत्तिः, ततोत्यसोः प्राग्यदा जिह्वापो-
षावमयमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तास्तादि शब्दव्युत्पत्तिनि तदा व्युत्पत्ता, ईषत्
यदा व्युत्पत्तिनि तदा ईषत्व्युत्पत्ता, उभोपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरस्थे विवृतता ।
अतएव इषुययानां तावद्व्यवस्थानविशेषेपि तानुत्पानेन अह जिह्वापादोर्नां
चार्गोश्चारेण वर्णव्ये शब्दव्युत्पत्तिः, यकारे ईषत् व्यर्थः, यकारेकारयोः उभोप
दृष्टावस्थितिरिति तत्तद्विधिः ।

श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । तथा च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारात् सिद्धः साध्यायोप-
युज्यते इति हेतुत्वेन । ननु नित्यानां वर्णानां साध्यत्वमेव
कुतः इति चेत् सत्यं, तेषां व्यञ्जकवायोर्जन्यत्वमादाय साध्यत्व-
व्यवहारो ननु वर्णानामिति । शब्दैः शमिति, शब्दैः परम्परया
काव्यरचनादिद्वारा ऐहिकं, यागयोगाद्यनुष्ठानद्वारा पारलौकिकं
स्वर्गमोक्षरूपं कल्याणञ्च भवतीत्यर्थः । इत्यादि, इतिशब्दः
प्रक्रान्तपरामर्शी । शं शब्दैरिति वाक्येन प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः,
प्रयोजनं कल्याणम्, अभिधेया वक्ष्यमाणसाधुशब्दाः, सम्बन्धो जन्य-
जनकभावः, प्रदर्शिता इति शेषः । अथ साधुशब्दव्युत्पादनाय
शास्त्रं करिष्यमाणः परामृशति । साध्वसाधुशब्दान् प्रत्येकमुल्लिख्य
साध्वसाधुशब्दपरिज्ञानं युगसहस्रेणाप्यशक्यं, शब्दानामनन्तत्वात् ।
ततश्च बहुतरविशेषावच्छिन्नसंग्राहिकैकैका संज्ञा विधेया व्यव-
हारार्थम् । तथाच, संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् इत्युक्तम् । व्यवहारार्थं
स्वशास्त्रे कृतः सङ्केतः संज्ञा, यथा अक् इक् इत्यादि । परितो व्यापृता
भाषा परिभाषा । सा द्विविधा न्यायमूला ज्ञापकसिद्धा च । यथा
शिवेहीत्यादौ स्थानिवदादेश इति न्यायात् आदिष्टाडि अवर्ण-
लोपः । राज्ञी इत्यत्र सदानोऽल्लोप इति नित्यमकारलोपः, आदी-
पोरित्यत्र निरनुबन्धस्य ग्रहणेन न सानुबन्धस्य ग्रहणमिति
ज्ञापनात् । विधानं विधिरप्राप्तिप्रापकः, क्वचित् वर्णोत्पादनरूपः
क्वचिदभावरूपः, तस्यैव भेदौ नाशनिषेधौ, क्वचिदादेशरूपश्च । यथा

साद्यन्ताधिकारः । सन्वध्यायः ।

अथ संज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ग न ङ म, भ ण ध घ भ, ञ ड
द ग व, ख फ छ ठ थ, च ट त क प, ग य
साद्यन्ताख्याः । (अ—म । १॥॥, साद्यन्ताख्याः १॥॥) ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णममाहारसंज्ञाः स्युः ।

रामाणां, गिवायोन्नमः, अ अनन्तः, सुरारिरित्यादौ तुमादि-
विधिः । सामान्यप्राप्तकार्यस्य विशेषावधारणं नियमः, यथा
वृत्रहा इत्यादौ र्धनियमः । अन्यधर्मस्य अन्यवारोपणमतिदेगः,
यथा भयं भाष्यमित्यादौ भत्त्वातिदेगादवादयः । पूर्वसूत्र-
स्थितस्य दस्य परसूत्रोपस्थितिरधिकारः, यथा सद्यं णं र्ध इत्यतः सद्य-
गद्ग्यादिगेचोरित्यादायनुवृत्तिः । उक्तयोः (१) कथं सूत्रत्वं—

अस्याक्षरममन्दिग्नं सारवद्विज्ञतोमुखम् ।

अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदोविदुरिति (२) दर्शनात् ।

३ । अइ। अय इय उय ऋय लृय ते अ इ उ ऋ लृ तुमप्रीत्यं

(१) अर्धो नमः गिवाय यमन्दैरित्यनयोः ।

(२) अस्याक्षरमिति—अस्याक्षरं संज्ञितव्यविन्यासमाध्यम् । अमन्दिग्नं—
रदमेतदगदहेति बुद्धिभेदाक्षरकम् । सारवत् निष्कृष्टार्थयुक्तम् । विज्ञतोप-
पन्नं मध्योपुपन्नम् । अस्तीभं निरर्थकमन्दिग्नमितम् । अमनवद्यं अस्तीभत्यादि-
शोपनम् ।

दं, तेभ्यः कमितं करोति, अ इ उ ऋ लृ क ए ओ ङ इत्यत्र
 ककारं विना अ इ उ ऋ लृ णामनुवृत्त्या तेभ्यः ए ओ इत्येताभ्यां
 ङमितं करोति, एवं ङकारं विना अ इ उ ऋ लृ ए ओ इत्येषा-
 मनुवृत्त्या तेभ्यः ऐ औ इत्येताभ्यां चमितं करोति, तथा च विना
 ह्रस्वसूत्रे अनुवृत्तिरित्यर्थः (१) । चत्वारि दानि, अन्यथा एकदत्वे
 कङ्चां चावयवत्वे (२) हादिवदित्वं न स्यात् । एषामसन्धिर्ना-
 जो अन्त इत्यादिना चादिपाठात् (३) । ह्रस्व यश्च वश्च इत्यादि-
 चसः । हादिसान्ता लुप्तप्रीव्वान्ताः । अन्तश्च अन्तश्च अन्तौ ताभ्यां
 सह आदिः आयन्तौ राजदन्तादित्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः
 शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः, आयन्तौ आख्या येषां ते आद्य-
 न्ताख्याः (४) । एषां मध्य इति, एषां अकारादिसकारान्तानां मध्ये
 यान् वर्णानपेक्ष्य य आदि स्तेन सह यान् वर्णानपेक्ष्य योऽन्त-
 स्वरूपो योऽवयवश्च स तेषां संज्ञेत्यर्थः (५) । अतएवोक्तं समाहार-

(१) इत्थं परपदे सर्वेषां पूर्ववर्णानां अनुवृत्तावपि अन्यप्रयोगानुसारेण
 तत्तत्संज्ञा वेदितव्याः । तेन अक् इक् इत्यादिवत् उक् इत्यादीनामप्रयुक्तत्वादना-
 देयत्वमिति । अतएव “अक् इत्यादिसंज्ञा यथायोग्यप्रयोजनमुद्दिश्य योज्या”
 इति का-सि ।

(२) ह्रस्वसमासावयवत्वे सति ।

(३) चादिर्गिर्निरिति वक्ष्यमाणसूत्रे चादिगणे अचां पाठादित्यर्थः ।

(४) क्वचिदादिवर्णेन सह अन्तस्वरूपोऽन्तस्थितो यो वर्णस्तमादाय संज्ञा
 भवेत् । यथा अक् इत्यादयः । क्वचिच्च अन्तावयव-स्वरूपवर्णमादायेत्यर्थः । यथा
 एक् इत्यादयः ।

(५) अन्तश्च अन्तश्च अन्तावित्येकशेषे एकेनान्तशब्देन कङ्चा इतो वर्णं
 ह्रस्वसमासावयवीभूतवर्णां गृह्यन्ते इत्याशयः । “एषामिति अभेदसम्बन्धे

४ । इत् कृते । (इत् । १, कृते । ४ ।) ।

कश्चैचित् कार्यायोच्चार्यमाणो वर्णः इत्संज्ञः स्यात् । तस्य-
कार्योऽनुच्चारः । यथा अचि कडचाः संज्ञार्याः । हसे अकार
उच्चारणार्थः ।

संज्ञाः स्युः, सम्यक्प्रकारेण आहरणविधायिकाः (१) संज्ञास्तेषां भव-
न्तीत्यर्थः । अन्यथा यदि सर्वेषामादिवर्णेन सह सर्वेषामन्तः
सकारः सर्वेषां संज्ञा भविष्यति तदा सर्वान् वर्णानुस्मिख्य एका-
क्षरसंज्ञा कृता स्यात् न तु आद्यन्ताख्या इति (२) । प्रत्याहारा
हि—अक् अच् अय् अम् अम् इक् इड् इच् इल् (उक्) (३) ऋक्
एङ् एच् एह् ऐच् हल् हव् हस् यल् यम् यप् वम् जम् जप्
णङ् णम् णप् भम् भव् भप् भम् टम् जव् खय् खप् खम् छत्
चक् चप् शम् । एते चत्वारिंशत् शब्दाः प्रत्याहाराः ॥

४ । इत्कृते ॥ कृते इति निमित्तार्थं व्यं, एति गच्छतीति इत् ।
कश्चैचिदित्यादि । कश्चैचित् कार्यस्य हेतोरुच्चार्यमाण उपदिश्य-

पठो, मध्ये इत्येकारान्ताध्ययशब्दोऽधिकरणमात्रवाचो तेनात्यस्ये मे वष्यो" इति ।
आ-मि । "मध्यगन्धस्यैव मध्यावयववाचिते तु अकारसकारयोः प्राप्तिर्न स्यादिति
दुर्गादायः"

(१) सम्यक्प्रकारेण पञ्चोपयोगित्वेनेत्यर्थः । आहरणम्—मेवमम् ॥

(२) वक्ष्यमाणकभोत्यादिषु येन कोनचिदेकाक्षरेष्वेवं संज्ञामकरिष्य-
दित्यर्थः । "भ्युत्तिरिति वक्ष्यमाणनिर्हेयात् संज्ञानां नाभात्य प्रापितमिति" । आ-मि ।

(३) आचार्यप्रयुक्ता संज्ञाचत्वारिंशत् । तर्जवागोमेन तु परमतमतसुख्य
सप्ततटीकायां उक्त्वा इति संज्ञायाः प्रयुक्ततादिहापि उक्त्वा संज्ञा कृतेति ।

५। आ वत् स्वर्घप्सु । (आ ।१।, वत् ।१।, स्वर्घप्सु ।१।) ।

अ आ अ इ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घप्सुसंज्ञं स्यात् । वत् शब्दात्
इ ई इ इ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

मानो वर्णं इत्संज्ञः स्यात् । तथाच आचार्यैर्यत् यत् कार्य-
मुद्दिश्यैव यद्यदुपदिष्टं तत्तत् प्रयोजनमुद्दिश्यैव इत् संज्ञा कृता ।
तेषां तु प्रयोगकाले अनवस्थानं अन्वर्थसंज्ञाबलादित्याह तस्ये-
त्यादि । तस्य इत्संज्ञकवर्णस्य कार्ये कार्यकाले अनुच्चारः अप्रयोग
इत्यर्थः । ननु अक् इङ् एजित्यादौ यथा प्रत्याहारार्थमुपदेशः
कडचां, तथा कथं नाकारादीनामिति चेन्न, आदिशब्दस्यावय-
वार्थत्वात् । अन्तशब्दस्तु स्वरूपावयवार्थ इति । इत्संज्ञस्य
प्रयोगकाले अनवस्थानं दर्शयति यथेत्यादि । अचि अकारादि-
नववर्णमात्रघटितप्रत्याहारे कडचा अक्इङ्एजित्यादिसंज्ञा-
प्रयोजनका इत्यर्थः । एवं हसे अकारस्य प्रयोजनान्तराभावात्
उच्चारणप्रयोजनकत्वमेव ।

५। आ इति बहुक्षणोच्चरितं लुप्तप्रीकं दं, वत्शब्दः
सादृश्यार्थव्यं, स्वर्घप्सु लुप्तप्रीकं दं, स्वश्च घश्च प्सुश्च तत् । नन्वेक-
वर्णस्य संज्ञात्रयं निरर्थकं, एकेनैव चरितार्थत्वात् । न च यथा प्रादे-
र्गिनिव्यसंज्ञात्रयं तथात्रापीति वाच्यं, इह फलभेदाभावात्, तत्र तु
गिनिव्यानां फलभेदेनावश्यविधेयत्वमिति । नापि त्रिवर्णात्मकसंज्ञा
वाच्या, एकाक्षरेणैव चरितार्थत्वात् गौरवाच्च, यतो मात्रालाघवे-
नाचार्याः पुत्रोक्तं मन्यन्ते इति स्मरणात् । तस्मात् संज्ञात्रयेण

संज्ञित्वयमुपस्थाप्यते । तथाहि यदैकक्षणीचरिताकारस्तदा तस्य स्वसंज्ञा, यदा द्विक्षणीचरिताकारस्तदा तस्य द्विसंज्ञा, यदा बहुक्षणीचरिताकारस्तदा तस्य प्रसंज्ञा, बहुक्षणीचरितस्य एक-
द्विक्षणीचरितत्वं विना बहुक्षणीचरितत्वासम्भवात् । तथाचाहुः
शिघ्राकाराः ।

एकमात्रो भवेत् ऋन्वो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्य प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चाद्विमात्रकमिति ॥

अथ विमात्रपदं बहुमात्रोपलक्षणम् । एके तु अथ आय
अथ सीञ्जत्वात् सन्धिः बहुलं ब्रह्मणीत्युक्तेः, तथाच छन्दोषत्
सूत्राणि भवन्तीति भाष्यमित्याहुः । वदिति आगच्छममभिव्याह-
रात् अचत्वैकमात्रत्वद्विमात्रत्वबहुमात्रत्वधर्मेण सादृश्यं गृह्यते ।
तेन इ ई इ इ इति, आदिना उ ऊ उ इ ऋ ऋ ऋ इ ए ए
ए इ । (१) नन्वेवः सन्धिरत्वात् स्वत्वाभावं दर्शयति स्वएज्
नास्तीति । व्युत्क्रमेणान्वयं स्तेन ए ए इ ओ ओ इ ऐ ऐ इ औ औ
इ इति । अनच्त्वात् (२) प्रतच्य प्ररच्य इत्यादौ स्वत्वाभावात्
स्वस्य तन् पितीति तन् न स्यात् ।

(१) “केचित्तु आगच्छित्येकपदं मया इ ई इ इ इत्यादीनां संज्ञात्वं मिहं
वर्धयन्ति, तन्मते कथमभिज्ञोपमानत्वं सङ्गच्छते । अमृतवत् दधि भुङ्क्ते इति
प्रयोगे अदृष्टान्तस्य यथा आदुतम् अर्पतो दधिभोजनद्वारा मिश्रति तथात
वत्सनादिव्याप्तः” । का—मि ।

(२) इयोर्ध्वान्नयोर्होभ्यामर्जुमात्राभ्यां यद्वैकमात्रा भवेत् तदा प्रतच्छेत्तारो
एकमात्रस्य तुभ्यत्वेन एव तन् पितीति कथं तन् न स्यादित्याहुः । अनच्त्वात्
अज्ञानानामजभिद्यत्वात् अचामेव तुस्तदोर्ध्वतुल्यविधानादिशब्धे ।

६ । जपोऽक् समीर्णं ऋक् च । (जपः ११, अक् ११, समः ११, र्णः ११, ऋक् ११, च ११) ।

समानो जपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात्, ऋक् च । साम्य-
न्वेकस्थानत्वम् ।

अत्रयं एह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ यास्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

लृत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्याः ।

उत्रयं प फ ब भ म वा ओ औ ओष्ठ्याः ।

एषां मध्ये यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

६ । जपः । जपागृकः (१) प्रत्याहाराः । जपाकोः पृथक् दकर-
णात् जप् जपेनैव अक् अकेनैव र्णसंज्ञस्तेन कुम्भकार इत्यादौ
न सह र्णं घः । ऋकारलृकारयोः स्थानवैषम्यात् पृथगृकोविधानं,
तेन होतृकार इत्यादौ लृकारेण सह ऋकारस्य घः । साम्यमिति
समस्य भावः साम्यं ब्राह्मणादित्वात् ण्यः । एकस्थानत्वमिति एक-
स्थानोच्चरितत्वमित्यर्थः । एहः प्रत्याहारः ए ओ ऐ औ ह इति ।
कण्ठ्याः कण्ठे भवाः, शरीरावयवाद् य इति यः, एवमन्यत्र । उभयत्र
पाठात् ए ऐ कण्ठतालव्यौ, ओ औ कण्ठग्रीष्ठ्यौ, वकारो दन्त्यौष्ठ्यः ।
नच अत्रयम् एहकवः (२) कण्ठ्या इत्यादि वाच्यं, अन्योन्याश्रय-

(१) जप + अक् + ऋकः ।

(२) कव इति कुशब्दाज्जसि रूपम् ।

दोषात् (१) । सर्वर्ण इति परे । एयामिति । एपां अ आ अ एह
क ख ग घ ङ इत्यादिवर्णानां मध्ये येन वर्णेन समो यो वर्णस्तस्य
सामान्येन विधानेन सम आदेशः स्यात् नत्वसमादेशः । यथा भृज्जी
भृज्जः इत्यादि । तत्रेति परस्मै, पूर्वस्य परनिमित्तकसामान्यादेशे
परवर्णस्य सम आदेशः । यथा शान्तः अङ्कित इत्यादि । तत इति
पौ, परस्य पूर्वनिमित्तकसामान्यादेशे पूर्ववर्णस्य सम आदेशः ।
यथा वाग्धरिः अज्भसोरित्यादि । अनियमे प्राप्ते वचनम् ।
अत्र वदन्ति—

सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं द्यन्तं यत्प्राप्यते हि तत् ।

द्यन्तं यत् तस्य योगे स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् ॥

यस्य स्थाने भवेत् कार्यं तत् प्यन्तं समुदाहृतम् ।

भ्रान्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे हि तत् ॥

क्षचिद्व्यत्ययतो (२) ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ।

यथा—सहर्षेर्घं इत्यादि, जीवे त्वृतो त्रिमित्यादि, वारादर्थ-
रित्यादि, आदिगेचोरित्यादि, जसशसोः शिरित्यादि, घेगप्रे
इत्यादि । परे तु तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णमिति (१।१।८) (३)
प्रयत्नसाम्ये । प्रयत्नास्तु—

(१) स च दोषः स्वप्नसापेक्ष-यहसापेक्ष-यहकत्यरूपः । तथाच वर्णानां
स्थाननिर्द्देशे कर्त्तव्ये कु इत्युक्तौ सर्वर्णत्वज्ञानमेकस्थानत्वज्ञानमपेक्षते, एकस्थानत्व-
ज्ञानमपि सर्वर्णत्वज्ञानमपेक्षते इत्यन्योन्याश्रयदोषापत्तेरित्यर्थः ।

(२) व्यत्ययस्तु समयपदे. क्षजोऽहणौ रे इत्यादौ बोध्यः ।

(३) तात्वादित्थानभाभ्यन्तरमयत्नस्येतद्द्रष्टव्यं यस्य येन तत्स्यं तन्निधः सर्वर्णं
संज्ञं स्यादिति वृत्तिः ।

७ । चपोदितीकानिता णः । (चपा ३, उदिता ३, अका ३, अनिता ३, णः १ ।)

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

आभ्यन्तरीणाञ्चत्वारः स्पृष्टत्वादय ईरिताः ।

वाह्या विवारसंवारी खासो नादश्च घोषतः ॥

अघोषश्चाल्पप्राणश्च महाप्राणोऽष्ट ते मता इत्याहुः ।

अस्मन्मते तु आस्यसाम्येनैव सिद्धेः ।

७ । चपोदिता । उत् इत् यस्य स उदित् तेन, चप् प्रत्याहारः च ट त क प इति तेन, उदितेति चपेत्यस्य विशेषणं, नास्ति इत् यस्य सोऽनित् तेन, अकेत्यस्य विशेषणम् । तथाच च ट त कपा एते यदा उदितः स्युः तदा णं गृह्णन्ति, एवं अक्, अ इ उ ऋ लृ एते यदा इद्रहितास्तदा णं गृह्णन्ति इत्यर्थः (१) ।

(१) “अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् कार्यान्तरसम्पादकीभूतीदिञ्चपः समानवर्णग्राहकत्वं, तेन मघोनस्तुङ्वेत्यत्वं तुङः समानवर्णग्राहकत्वम्, अत्रोकारस्य कार्यान्तरसम्पादकत्वात्, कार्यान्तरान्तु एतत्कार्यातिरिक्तकार्यं विदधोऽद्वेर्नुत्थिति । दंभोयाविति ज्ञापकात् कार्यस्वरूपेद्रहिताकः समानवर्णग्राहकत्वं त्वदां टेरक्तौ चैक्याच्चुद जयल्पोऽर्शआदित्वाद इत्यादिषु प्रदर्शितम् । ख्यस्येत् सनीत्यत्र कायनाशोरक इत्यत्र च इकारबोधक-इत्शब्दोपादानं ज्ञापक-सिद्धिज्ञानित्यत्रज्ञापनार्थम् । केचित्तु दंभोयावित्यस्य ज्ञापकत्वेन प्रत्ययादेशयोः समानवर्णग्राहकत्वं नास्तीति व्याख्याय मघोन इत्यत्र तुङोऽपि समानवर्णग्राहकत्वमित्यूचुः । तच्च युक्तं स्तुशुभिः पुभिः पु इत्येतयोस्तुटोः समानवर्णग्राहकत्वात्पत्तेः । तत्रैव इ ई इत्यक्षंज्ञाक्रान्तकार्यस्वरूपस्य ह्रस्वेकारप्रयोगेणाप्राप्तत्वमिति ज्ञापकसंग्रहप्रयत्नेन, अतएव तेषां मते स्तुशुभिरित्यादौ न दोषः किन्तु मघोन इत्यत्र गत्यभाव इत्यवधेय”मिति । कार्त्तिस ।

८ । इडोऽरलेड् शुः । (इड् ६।, अर् अल् एड् ११, एः ११,) ।

इडः स्थाने अर् अल् एड् एते णुसंज्ञाः स्युः ।

८ । इडः । अर्च अलच एड्च तत्, एड् प्रत्याहारः, यद्वा प्रत्येकं दं, एपां यो येन सम इति नियमात् इदुतोरपि एकार-
ओकारौ भवतः न तु ऋकारस्य एकारस्य च । ऋकारे
त्रयोऽङ्गभागाः सन्ति तन्मध्यवर्ती तुरीयो रेफ इति (१) इकारो-
कारभागसत्त्वेऽपि (२) अरुपदेशात् (३) अरेव णुसंज्ञाः न तु इररौ ;
एव एकारेऽपि (४) । इड इति धीनिर्द्देशात् एड एव एड्, यथा
प्रेजते परोखति इत्यादौ णु । गुण इति परे ।

(१) असायमाधयः 'उरर् एपर. (उ' ६। अण् ११। एपर ११) इति पाणिनि-
सूत्रम् । ऋकारस्य स्थाने अण् अर्वात् अ इ उ एते त्रयो वर्णा एपरा भवन्ति ।
इति एतयो मन्त्रा । ऋकारेणात्र एकारोऽपि गृह्यते । तेन ऋस्थाने अर्, इर्,
उर् एते स्यु । एव ए स्थाने अल् लादिति सूत्राच्च ।

(२) यद्यपि ऋस्थाने इर् उर् इत्यपि भवतस्तथापि ।

(३) गुणसंज्ञासूत्रे इति शेषः ।

(४) त्रयोऽङ्गभागा समीत्यनेनान्वयः । तत्र इड्, उन् इत्येतयोरपयोगात्
अथैव गुणसंज्ञ । अतएव कान्तिकेयसिद्धान्तेन च ऋकारे त्रयोऽङ्गभागाः इत्यादि
एवं एकारेऽपीत्यत्र तर्कवागीश्वरचनसदृश "तर्कवागीश्वस्तु पाणिन्यादिमतसव-
लम्बराष्ट्रे न्युक्तम् । अम्यञ्च, "सर्वत्र णुविधायकसूत्रे इडः प्राप्तर्यमित्यं मन्त्रा, तेन
पुर्वूह इत्यत्र अन्येहः प्राप्ति । आदिगेषोरित्यनेन इको गेषोरित्यनेन एडप
णुविधानेनैव इड प्राप्नो अत्र इड उपादान व्यर्थमिति चेत्,—म्यमोजसृधिरिति-
वत् उद्देश्यविधेयभावान्वयात् णुपदेन अरलेड् इत्यस्योपस्थितत्वात् । अत्र तं
णुपदेन इड स्थानकर्तव्यारसेड् वाच्यमिति न तं केवलारसेड् । अत कार्येण
कार्युपस्थाप्यते, तेन प्रजवदेतिसूत्रे द्विपदेन कार्यसूत्रपाञ्चपस्थाप्यते, अथ
आराभेज् इत्यत्र अच्यपङ्क्यादि न्युक्तम् । "समत्पादिवर्च्येकारयोरेकारः उवर्च-

६ । अच आरालैज् ब्रिः । (अचः ६।, आ आर्
आल् ऐच् । १।, ब्रिः १।) ।

एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परिप्रत्यभ्य-
त्यप्युपाङ् गिः । (प्र—आङ् । १॥, गिः १।) ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

अत्रार्चायां स्वती, नातिक्रमेऽतिः, पर्यधी गती ।

अपिः पदार्थ-सम्भाव्य-गर्हानुज्ञा-समुच्चये ॥

६ । अचः । आश्च आर् च आल् च ऐच् तत्, ऐच् प्रत्या-
हारः, सौत्रत्वात् सान्तविधेरनित्यत्वाद्वा न चैक्यादः ; शेषं पूर्व-
वत् । वृद्धिरिति परे ।

१० । प्रपरा । प्रश्च परा च अपश्च सञ्च निश्च अवश्च अनुश्च
निश्च दुश्च विश्च अधिश्च सुश्च उच्च परिश्च प्रतिश्च अभिश्च अतिश्च
अपिश्च उपश्च आङ् च ते । विंशतिरिति स्वरूपकथनम् ।

अत्रेत्यादि । अत्र प्रादौ स्वती पूजार्थो न गी, यथा सुसुते,
अतिसुते । अतिक्रमे अतिर्न गिः, फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरति-
क्रमः तस्मिन्, यथा अतिसिञ्चति शालीनित्यादि । गती पर्यधी
न गी, यथा परिसेधति अधिसेधति इत्यादि । याभ्यां पर्यधिभ्यां
योगे गत्यर्थधुः स्वार्थं न जहाति, गत्यर्थधुसमभिव्याहृतौ पर्यधी

ओकारयोरोकारः । ततोऽवशिष्टौ अरलौ रलयोः समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-
लृवर्णयोः स्थातान्, समुदायसाध्याभावे आंशिकसाध्यस्यापि ग्राह्यत्वादि'ति-
डर्गादासः ।

इत्यर्थः, (१) तथाच अधिपरी अनर्थकाविति परे । अपिः पदार्थ-
 त्यादि । पदार्थश्च सम्भाव्यश्च गर्हा च अनुज्ञा च समुच्चयश्च तत्
 तस्मिन्, अप्रयुज्यमानपदस्यार्थः पदार्थस्तस्मिन्, यथा सर्पिणोऽपि
 स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, बिन्दुपदस्यार्थे अपिशब्दः (२) । सम्भाव्यः
 सम्भावनं योग्यतेति यावत्, यथा अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रम् । गर्हा
 निन्दा, यथा अपि सुयात् हपनम्, अपि सिञ्चेत् पलाण्डून्
 ब्राह्मणकः । अनुज्ञा प्राकार्थ्यं, यथा अपि सिञ्च अपि तुहि
 ययेष्टं कुरु इत्यर्थः । समुच्चयः परस्परसंश्लेषः, यथा अपि सिञ्च अपि
 तुहि, उभयं कुरु इत्यर्थः, सर्व्वत्र पत्वाभावः फलम् । स्वादेरनु-
 करणात् क्तेर्नलुक्, न गौणानुकरणयोरिति निषेधात् । ननु
 चादिर्गिर्निरित्यतः प्राक् गिसंज्ञा क्रियतां कथमिहेति चेन्न,
 धुसंज्ञायाः प्राक् गिसंज्ञाविधानं धीः प्राङ्नियतप्रयोगार्थं, तेन प्रकृष्टं
 नयति प्रणायकः, प्रकृष्टमेजते प्रेजकः इत्यादौ णत्वणत्वे स्तः, न तु
 प्रगतो नायकः, प्रनायकः, प्रगत एजकः प्रैजकः इत्यादौ (३),
 द्रव्ययोगे व्यस्येति सत्त्वाभावात् । कथं तस्य व्यत्वमिति, चादि-
 पाठात् (४) । ननु प्रजयति अभ्यागच्छति प्रतिष्ठते इत्यादौ

(१) अतएव उपसर्गस्य द्योतकत्वं न तु वाचकत्वमित्युक्तम् ।

(२) अत्र अप्रयुज्यमानविन्दुपदस्यार्थं व्याक्षिप्यते इति आ-मि । पदार्थोऽस्त्यर्थं
 अपि सिञ्चति अर्थं सिञ्चतीत्यर्थे इति दुर्गादासः ।

(३) प्रनायक इत्यादौ प्रादीनामध्याहृतगतिक्रियां प्रत्युपसर्गत्वं न तु नयनादि-
 क्रियां प्रतीतिः । अतएव प्रगतोऽध्वानं प्राध्व इत्यत्र गेरध्वन इत्यप्रत्ययः ।

(४) द्रव्ययोगे विशेषणभावापत्तेरुत्तीत्यर्थे, व्यस्येति-व्यस्यग्यतुकारेति सूत्रेण,
 सत्त्वाभावात्-समामत्त्वाभावात् न णत्वणत्वे इति पूर्व्वेष्टान्वयः । घातप्रकरण-वटित-
 षत्वविधेः पूर्व्वं व्यस्यग्यतुकारेति समामविधानात् समामभावे णत्वं नशादिति-

११ । भ्वादिर्धुः । (भ्वादिः ११, धुः ११) ।

भू-सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रकर्षाभिसुरख्यसामोप्यगमनं गेरेव कल्पते, तदन्वयव्यतिरेकानु-
विधानादिति(१) चेत् न, वधार्थराधां क्षमार्थमृषामिति विशेषणेन
धोरेवानेकार्यत्वकल्पनात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
त्वाच्च (२) । अतएव गेद्योतकत्वं, न वाचकत्वं, द्योतकत्वं हि
सामान्यशब्दानां विशेषतात्पर्यग्राहकत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्रापि
विरोधिलक्षणाया धोर्गमनोपस्थितितात्पर्यसंग्राहकत्वमिति ।
तथाचोक्तं कामधेनौ “क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये सन्तव्या अनेकार्था हि धातवः” । तथाच भट्टौ
सहस्रशोऽसौ शपथानश्रप्यत्, अकरोदित्यर्थः ।

११ । भ्वादिः । भूरादिर्यस्य गणस्य सः, तद्गुणसंविज्ञान-

सूचितम् । तेन प्रनायक इत्यत्र उपसर्गत्वाभावात् समासाभावे णत्वं न स्यात् ।
प्रैजक इत्यत्र च अनुपसर्गत्वात् गेर्घोरित्यनेन गुणोऽपि न स्यात् । अतएवोक्तं
“प्रादीनामुपसर्गत्वं धातुयोगे च सर्व्वदा । अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितं पूर्व्व-
स्वरिमिरित्युक्तेः प्रादिर्यदा धातुयोगी भवति तदा तस्योपसर्गत्वं, यदा तु
लिङ्गयोगी तदा तस्याव्ययत्वमिति । प्रनायकः प्रगतो नायको यस्माद्देशात् स
इत्यादौ प्रादयो नोपसर्गा अपि तु तत्परिरूपकाः । तेन तेषां चादिगणे पाठात्
निपातत्वेऽव्ययत्वं सिद्धमिति” ।

(१) अन्वयकृतसत्त्वे तत्सत्ता व्यतिरेकस्तदसत्त्वे तदसत्ता, ततश्च प्रजयतीत्यादौ
सत्युपसर्गे प्रकर्षाद्यर्थः, असति च तस्मिन् तदर्थभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तत्तदर्थबोधनादित्यर्थः ।

(२) प्रजयति इत्यादौ जिप्रभृतीनां धातूनां प्रकृतित्वम् न तु प्रादीना-
मुपसर्गाणामिति ।

हः । पृथ्वीवाचकभूशब्दस्य धुसंज्ञां निरस्यन्नाह भूसत्तायामित्यादि । गणशब्दः समूहवचनः । तथाच भूसत्तायामित्यादि-दशगणपठितानां क्रियावाचिनां धुसंज्ञेत्यर्थः । क्रिया तु क्वचित् सिद्धा, आकाशादेर्यदस्त्वित्वादिकम् । क्वचिदसिद्धा, तण्डुलादेः पाकाद्याश्रितक्रमरूपा पूर्वापरीभूतावयवा च (१) साध्यत्वेन विवक्ष्यते इति । यदुक्तं, यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते (२) । यद्वा क्रिया ध्वर्थः (३) । स च परिस्रन्दनसाधनसाध्यः, यथा गमनादिः, अपरिस्रन्दनसाधनसाध्योऽपि, यथा अवस्थानादिः । गणे पाठाभावात् अलपयति वर्पयति संन्नपयति इत्यादेर्न ध्रुत्वम् (४) । गणपाठात्तु श्वेतते मेघः, रज्यते रविः, नीलति तमालवनं, शोणति कौकनदं, स्पृशति वायुः, विशेषयति अग्नें, समवैति घटं, जानाति शिवं,

(१) पूर्वापरीभूतौ अवयवौ यस्यास्तादृशी, पूर्वावयवोऽधिचयर्थं तच्च शुद्धां स्थालीस्थापनं, अपरावयवो जलतण्डुलाद्यर्पणम् । अतएवोक्तं विक्रित्यसङ्गल-ध्यापारः पाक इति ।

(२) सिद्धं नित्यं सत्तादिकं, असिद्धं अनित्यं शुष्काभावादिकं वा, यावत् यत् समस्तं वस्तु साध्यत्वेन प्रयत्नादिक्रियारूपत्वेन विवक्ष्यते, आश्रितक्रमरूपत्वात् आश्रितं प्राप्तं क्रमरूपं पूर्वापरीभावः येन तत् आश्रितक्रमरूपं तस्य भावकत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ।

(३) अस्-नश् प्रभृतिवाच्यानां सत्ताभावादीनां पूर्वापरीभावस्याभावात् कर्षं क्रियात्मनित्यागच्छाह यदेति । पूर्वाचार्यैरुक्तगणपठितानां भ्वादीनां वाच्यैव क्रियेति निष्कर्षः ।

(४) गिष्टप्रयोगानुसारीदं लक्षणं (धातुलक्षणं) शिष्टैश्च एते (अलपयतीत्यादयः) न प्रयुक्ता इत्येवमर्थवत्तैव नास्तीति कातन्त्र-टीका ।

१२ । सित्यादिः क्तिः । (सित्यादिः ११, क्तिः ११)

स्यादिसित्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

सुखमिच्छति, शत्रुं हेष्टीत्यादौ गुण-विशेष-समवायादीनां क्रिया-
त्वमेवेति शाब्दिकाः प्राहुः (१) । भूसत्तायाम् अस भुवीत्युक्ते-
रिहार्थकथने अन्योन्याश्रयो न दोषः । यद्यपि विकल्पे वा,
विशेषे वि, आङ् च अवधारणे, इत्यादीनां क्रियार्थत्वं, विकल्पते
इत्यादिप्रयोगात्, तथापि वादीनां विकल्पाद्यर्थद्योतकत्वान्न
धुसंज्ञेति । जृ-श्चि-प्रभृतीनां सौत्राणां गणे पाठासत्त्वेऽपि ध्वधि-
कारे पाठादेव धुसंज्ञा । दशगणा हि, भ्वाद्यदादि-जुहोत्यादि-
दिवादि-खादयः स्मृताः । तुद्रुधादी तनादिश्च क्रीचुरादी इमे
दश । चुरादेर्जग्रन्तत्वादेव ध्रुत्वे सिद्धे विकल्पितजग्रन्तानां जेरभाव-
पक्षे ध्रुत्वार्थोऽत्र पाठः । पूर्वाचार्यकृतधातुपाठाभिप्रायेणेदं
सूत्रितम्, अन्यथा स्वकृतगणक्रमेण जृ-श्चि-स्तन्भु-विषेत्यादीनाम्
इरित्त्वादेव डे सिद्धे पृथग्विधानमनर्थकं स्यात् । धातुरिति परे ।

१२ । सित्यादिः । सिश्च तिश्च तौ सितौ तावादी यस्य
स सित्यादिः । तद्गुणसंविज्ञानहः । इन्द्रात् परः श्रूयमाणः
शब्दः प्रत्येकमभिसंवध्नातीति न्यायादाह स्यादिसित्यादिश्चेति ।
स्यादय एकविंशतिः त्यादयः साशीतिशतसंख्यका वक्ष्यन्ते ।
विभक्तिरिति परे ।

(१) श्वेतते मेघ इत्यादौ श्वितप्रभृतीनां गुणादिवाचकत्वेऽपि गणपाठात्
धातुत्वमिति दर्शितम् । एवं गङ्गि वदनैकदेशे, द्रव्येऽपि वर्त्तमानस्य गणधेर्धातुत्वं,

१३ । क्वद्वान्येकद्विवहुष्वेकशः ।

(क्वद्वानि १॥, एकद्विवहुषु ७॥, एकशः ११॥)

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्व-द्व-व्व-संज्ञं स्यात्, तानि च क्रमा-
देक-द्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१३ । क्वद्व । एकम् एकम् एकशः वीष्मायां चशस् ।
एकशब्दस्य सप्तम्यन्धिकत्वात् (१) किं विपरिणम्याह क्तेरिति ।
अर्थेष्विति । अर्थशब्देन सित्याद्योरर्था गृह्यन्ते । तेन रामः, कृष्णः,
देवैर्गम्यते स्वर्ग इत्यादौ लिपुभ्यां लिङ्काराद्योरेकत्वद्वित्वबहुत्व-
विवक्षायां क्वद्वानि भवन्तीत्यर्थः । यद्यपि क्वद्वव्वमेकद्विवहु-
ष्वेकशः इति सूत्रिते सिद्धे व्यनिर्देशः क्वचित् व्यभिचारार्थः ।
तथाहि, विंशत्यादेरनावृत्तौ व्वे कम् । विंशत्यादिपराहर्षपर्यन्तेभ्यो
व्वे कं स्यादनावृत्तौ । एकोनविंशतिः शूराः, विंशतिः शैल-
वासिनां, परार्हमणवः । अनावृत्तौ किं, द्वे शते शूराणां, द्वे विंशती-
घटानामित्यादि । तथाच शतैस्तमस्तानामनिमेषवृत्तिभिरिति
रघुः । तिथ्यपुनर्व्वसुभ्यां भि चे इम् । तिथ्य एकः, पुनर्व्वसू द्वौ,
एभ्यो नक्षत्रे चे व्वे द्वं स्यात् । तिथ्यश्च पुनर्व्वसू च तिथ्यपुनर्व्वसू
दृश्येते । तिथ्यार्थग्रहणात् पुण्यपुनर्व्वसू सिद्धपुनर्व्वसू इत्यपि । तिथ्य-

तेन गण्ड इत्यपि सिद्धमिति कातन्त्रपञ्जी । गण्डि गण्डे इति कविकल्पद्रुमः ।
“यत्र द्रव्यनिर्देशस्तत्र तद्विषयक्रियाविशेष उपलक्ष्यते इति भौत्येयवोपदेवौ । केचित्तु
गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्भनव्यो नतस्यान्यत्र प्रयोग इत्याहुः” इति
तट्टीकायां दुर्गादासः ।

(१) सप्तम्यन्धिसापेक्षत्वात् ।

हुनर्वाहोरिति किं, उक्तद्वयम् "१" । न किं, तिस्रो यन्त्र
 हुनर्वाहोरिति इति अतर्क्य-समुच्चि तिस्रः हुनर्वाहू व हे
 तिस्रहुनर्वाहूः । न किं, यस्मिन् स एव हुनर्वाहू द्वौ न तिस्रः
 हुनर्वाहूः, ते द्विद्वयेन तिस्रद्वयेन गच्छति इत्यर्थः । न किं,
 एकते नाम्ना, तेन तिस्रहुनर्वाहू इति "२" सर्वो हि इतो
 विनाम्यैकवचनं इत्यस्य शास्त्रमिति । अतर्क्यद्वयं यत्
 वा हे तालमिति गच्छमानं हे वां वा स्वाह्, न तु संख्या
 योः । सम्प्रदायः सम्प्रदायः, गौरितं वाचकम् इत्यर्थः ।
 सम्प्रदायेनोक्तं नातिशयि विधेयम् "३" । अतर्क्यद्वयं योः
 स्वाह् परिवायकः । न अतिशयित्वेन च-द्वेयवति इति "४"
 अतर्क्यं किं, एको गौहिः । न किं, गौहिणी । अर्थो किं,
 वाह्यस्य प्रतिष्ठति वाह्यम्, हे वाहिनि किं, हेमन्तो यवद्वयः ।
 तैर्गौरवैः तैर्गौरवै गच्छमानं हे वां वा स्वाह्, तं हुनं यूनं हुनम्
 नहुमं वा नहुमं वा इत्यर्थः । अतिशयि योः हे व । अतिशय-
 स्वाह्वा हे हे व वां स्वाह् वा । अहं अहिनि वं कुतः, अहं

१. एते विमर्शे हे अतर्क्यद्वयं न अतर्क्यं वा अतर्क्यद्वयं अतर्क्यम् ।

२. अत्र सम्प्रदायः ।

३. नातिशयि विधेयम् ।

४. अहं गौहिः अतर्क्यः अतर्क्यद्वयं अतर्क्यद्वयं अतर्क्यम् ।

वाचकिकं न तिस्रो यन्त्र अतर्क्य अतर्क्यद्वयं अतर्क्यद्वयं अतर्क्यद्वयं
 निति वाचकिकम् । १. वाचकिकम् । अत्र अतर्क्यद्वयं किं अतर्क्यद्वयं
 वाचकिकम् । अतर्क्यद्वयं अतर्क्यद्वयं अतर्क्यद्वयम् । अतर्क्यद्वयं
 रिति । अतर्क्यम् ।

१४ । त्वन्तान्यौ दली । (त्वन्तान्यौ १॥, द-ली १॥)

त्वन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्, अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

ब्रूवः वयं ब्रूमः । अविशेषणेति किं, अहं पटुर्नवीमि । वयमप्रगल्भ-
मनसः इति तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारात् अस्मद् एव
विशेषणत्वम् । यदा तु अस्मद् एव विशेष्यत्वं तदा न स्यात् ।
फलुनीप्रोष्ठपदाभ्यो भे द्वे । फलुनीभ्या प्रोष्ठपदाभ्याश्च द्वे व्यं
वा स्यात् नचत्रे । पूर्वे फलुगुन्धौ पूर्वाः फलुगुन्धः ; पूर्वे प्रोष्ठपदे
पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । प्रोष्ठपदाशब्देन भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणम् ।
भे किं, फलुगुन्धौ माणविके । वर्षादेः कृदयोर्वा तु वल्जजादेः ।
वर्षादेः क्ति द्वे च व्यं नित्यं स्यात् वल्जजादेशु वा ।

वर्षा दारा षट्हा नाजाः सिकताश्च जलौकसः ।

बहुलाः कृत्तिका आपो वस्त्रान्ते तुर्दया मघाः ।

अविज्ञातार्थकाः सर्व्वे यथा तव सुताः कति ।

वल्जजा वल्जज्याप्सरसथैवाप्सराः समा ।

समाः कविभिरुक्ताः सुमनसः सुमना अपि ॥

१४ । त्वन्तान्यौ । क्तिरन्ते यस्य स त्वन्तः, त्वन्तस्य अन्यस्य
तो, दश्च लिय तौ । त्वन्तदेन लुप्तक्तिकास्यापि ग्रहणं, न दं तस्मादिति
ज्ञापकात् । लिङ्गसंज्ञायाः प्राक् धु-क्ति-दसंज्ञाविधानात् धु-क्ति-
दभिन्नस्य लिङ्गसंज्ञा इत्यर्थः (१) । तेन हन्धो दिप् अम्, अहन्

(१) अतुकरणस्येव स चातुविभक्तयोरपि सिद्धत्वं स्यात्, यथा धव. माप्नो
या भम्, चे जसि वा इत्यादि ।

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधी ।

(लुपि ७, न ११, सन्ध्याद्यविधी १॥.)

लुविति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्,
तदाद्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ।

इत्यत्र न नस्य लुप्, (१) भवतीत्यादेर्न स्याद्युत्पत्तिश्च । हरिहरौ
पीताम्बरः इत्यादौ समुदितस्यावयवस्य त्वन्तत्वेऽपि समुदितस्य
लिसंज्ञा तस्यात्त्वन्तत्वात् । अन्यशब्देन इहार्थवदनर्थवतीर्ग्रहणं,
तेन रामो गङ्गा ज्ञानं प्र परा च वा इत्यादीनां लित्वमिति । न
चार्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति परिभाषया अनर्थवतो न ग्रहण-
मिति वाच्यं, परिभाषायाः क्वाचित्कत्वात् । एष.बन्ध्यासुतो याति
खपुष्पकृतशेखरः । कूर्मलोमपटाच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्धर इत्यादौ
तु समुदायस्य वाचाप्रसिद्धावपि लित्वं, खण्डशः प्रसिद्धेः । पृथक्
सग्रहणादिति परे (२) । दं पदं, लिङ्लिङ्गम् (३) ।

१५ । लुपि । आदौ भवः आद्यः, अस्यासौ आद्यश्चेति
आद्यः, (४) आदेर आद्यः. (५) अ आद्यो यस्य तदाद्यं, सामान्यत्वात्

(१) तत्र प्रकृतिनान्तलिङ्गस्य नस्य लुप्विधानात् ।

(२) पाणिनीये “अर्थवद्घातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” १ । २ । ४५ । इति
प्रातिपदिकस्य प्रथमलक्षणम् । “कृतकृतसमासाश्च” १ । २ । ४६ । इति द्वितीय-
लक्षणम् । तत्र समासस्य पृथक् ग्रहणात् बन्ध्यासुतादिशब्दानां प्रातिपदिकत्व-
मित्युक्तम् ।

(३) प्रातिपदिकमिति परे ।

(४) आदेरवर्ण इत्यर्थः ।

(५) अत्र आदेरिति पञ्चम्यन्तं, तेन लुप्तस्य आदिवर्णादुत्तरो योऽवर्णः स
आद्य इत्यर्थः । अतएव भो अत्र इत्यादौ नाकारलोपः ।

क्लीवत्वं, पद्यात् आद्यस्य आद्यस्य आद्यश्च आद्यं, क्लीवाक्लीवयोः
क्लीवं वा तु क्लमिति क्लम् । तस्य विधिराद्यविधिः, ततः सन्धिश्च
आद्यविधिय तौ (१) । लुबिति वर्णानामदर्शनं विच्छेद इति यावत् ।
यद्यपि विष्ण इति, श्रिया एति, क इह, देवा अत्र, भो अत्र,
राजभ्यां, राजभिरित्यादावुक्तरूपेण (२) सिध्यति तथापि सन्धिग्रहणं
स्यादिलुपि (३) सन्धिज्ञापकमिति । अतएवाग्रे सन्धिग्रहणात्
सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वक्ष्यति । शार्ङ्गिषु पिपत्तु इत्यादौ पत्वं
स्यादेव अनवर्णाश्रितत्वात् । मघवान् इत्यादौ तु नो लुप्
फेधाविति प्रकृतिनान्तस्यैव ग्रहणात् न नो लुप् । लुपि युक्तवत्
लिङ्गं संख्या च (४) । लुबिति यो लुप्तस्तदर्थे युक्तवत् प्रकृतिवत्
लिङ्गसंख्ये स्याताम् । अङ्गस्यापत्यानि अङ्गास्तेषां निवास इत्यर्थे

(१) सन्धिग्रहेनेह सन्धिध्यायसूत्रविहितकार्यमिति बोध्यम् । आद्यविधि-
रित्यत्र आदिग्रन्थस्य साक्षादुक्तान् सर्वत्र लुप्तस्येत्यनेनाश्रयः । तेन लुप्तस्य य
आदिवर्णस्य विधिर्न स्यात् । अतएव राजभ्यामित्यादौ आक्षिप्तमभवीति
भाकारः । एवं वज्रभाषटे इति औ टिलोपे क्लिपि जेलोपे वज्र इति लिङ्गात्
औ स्थान्तसार्यादिति रेफस्य लुपि लुप्तस्यादिवर्णत्वेन जकारस्य षट् इति कुट्
न स्यात् तेन वज इत्येव । तथा लुप्तस्य य आदिवर्णस्यसिन्धिमित्तकोऽपि विधिर्न
स्यात् । तेन राजभिरित्यादौ न ऐम् । गङ्गे अत्र इत्यादौ व्यङ्ग्येऽपीत्येव
सन्धिविधेये तस्मिन्निक्तकस्याकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिविधेयप्रसङ्गे आदि-
विधेर्निषेधेनैव तस्मिन्निक्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् भो अत्र इत्यादौ एटोऽन्त
इति भाकारलोप इति दुर्गादासमतम् ।

(२) आद्यविधिनिषेधेन ।

(३) आद्यन्तप्रकरणसूत्रेण लुपीत्यर्थः ।

(४) लुप्ग्रन्थेन लोपे कृते यथा सन्ध्याद्यविधिनिषेधस्तथा कृषित् तद्वित-
प्रत्ययानां लुपि तदन्त्यग्रानां प्रकृतिवत्लिङ्गश्चने स्यातामिति परेषां मतभावेदय-
च्चाह लुपीति ।

णांस्तस्य लुपि अङ्गा जनपदः । एवं पञ्चालाः पुण्ड्राः कुरवः ।
 लुपि किं, लवणैः संस्कृतः, लवणाङ्गुक्, लवणः रूपः (१) । द-भेदात्
 कचित् संख्येव प्रकृतिवत् । यथा खलतिकस्य गिरेरदूरभवानि
 वनानि खलतिकं वनानि (२), वरणादित्वात् (३) णास्य
 लुप् । कचिल्लिङ्गं प्रकृतिवत् यथा-हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः
 फलानि, विकारे फले लुप् । से व्वविषयस्योत्तरदस्यैव युक्तवद्भाव
 इति भाष्यं, मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । व्वविषयस्योत्तर-
 दस्यैवेति किं, पञ्चालमथुरे । एकस्मिन्नाद्यन्तवद्ग्रपदेशिवच्च । (४)

(१) लवणाङ्गुगिति सूत्रेण लुकि कृते लुप्करणाभावान्नपूर्वोक्तं कार्यमिति ।

(२) अत्र खलतिकशब्दस्य पुंस्त्वं न, केवलं वचनमेव ।

(३) वरणादेशः । वरणादेशतुल्येषु उत्पन्नस्य त्यस्य लुप् स्यादिति तद्धित-
 टीकायां चातुरर्थिकप्रकरणे वक्ष्यतीत्युक्तं वरणादित्वादिति ।

(४) इदानीमाद्यन्तशब्दार्थं निर्वृत्ति एकस्मिन्निति । उक्तञ्च, आद्यन्तवदेक-
 स्मिन् । १ । १ । २१ । इति पाणिनीयसूत्रटीकायां तत्त्वबोधिण्यां “सत्यन्यस्मिन्
 यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः । सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्तः इति लोके
 प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्र आद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि
 न स्मरतोऽयमतिदेशः” इति । अस्यायमाशयः—यत्र द्वित्रा वर्णाः सन्ति तत्र यस्य
 पूर्वो नास्ति स एवाद्वयः, यस्य च परो नास्ति स एवान्त्य इति वक्तुं युज्यते
 लोकप्रसिद्धेः । यत्र तु एक एव वर्णस्तत्र कथमाद्यन्तव्यवहार इत्याशङ्क्याह
 असहाये एकस्मिन् वर्णेऽपि आद्यन्तवत् कार्यमिति दिश्यते आरोप्यते । आद्यन्त-
 वदिति आद्यन्तयोरिवेति सम्प्रत्यन्ताच्चतयः । आद्यन्तनिर्देशेन यत्कार्यं विहितं
 तदत्रापि भविष्यतीत्यर्थः । अतएव सौपः तैड इत्यादौ सुप् तिङ् शब्दाभ्यां णे
 कृते लोकप्रसिद्धनिरुक्तादिलक्षणविरहितत्वेऽपि णिच्चेन्निराद्यच्च इति वृद्धिः स्यात् ।
 आययतीति इन्धोर्जौ जित्यन्येति वृद्धिः । एवमन्यत्र । व्यपदेशिवच्चेति ।
 अस्यायमर्थः—“विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो
 मुख्य इति यावत्, तेन तुल्यं मिति तत्त्वबोधिनी ।

१६ । चादिर्गिर्निः । (चादिः १, गिः १, निः १) ।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात् ।

एकस्मिन्नसहाये विषये आद्यन्तवत् कार्य्यमतिदिश्यते, व्यपदेशिवच्च । सौपः, तैडः, आदिवत्त्वादायचो त्रिः । एवम् आययति इत्यादावन्तवत्त्वात् त्रिः । आर्थं ऋदन्तत्वात् घ्यण् । एवम् इः कामदेवः तस्मिन् श्री अन्तवत्त्वाद्धौ । व्यपदेशिवदिति, व्यपदेशस्तादृष्येण कथनं विद्यते यस्य स व्यपदेशी तद्वत्, इ एव (१) यथा—एकोऽच् यस्य स एकाच् तस्मादिव स्यात् भवान् इत्यादौ ।

१६ । चादिः । च आदिर्यस्य स चादिः तद्गुणसंविज्ञान-
हेन चस्यापि निसंज्ञा । चादिर्यथा । च थौपट् वपडुड् स्वधा
सह समं साकं पुरा हन्त किं वा तु स्त्रित् यदिवाऽथवा चण चन

(१) भिन्नान्यैकार्येति सूत्रस्य टीकाया “समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यपदार्थः
स्यात्, व्यपदेश्य-व्यपदेशिवद्भावात् । यथा—शोभनशरीरं शिवापुत्रः, जनाहंन-
चात्मवत्तय एव 'त्युक्तवता तर्कवागीयेन व्यपदेश्य—व्यपदेशिवद्भावो बह्व्रीहिसमाप्त
एवेति दर्शितम् ; ततश्च यत्न बह्व्रीहौ समस्यमानपदार्थान्यपदार्थयोरभेदावगम-
नात्वेव व्यपदेशिवद्भाव इति निष्कृतार्थः ।

उक्तञ्च कार्तिकेयसिद्धान्तेन अन्याजादिष्टिरिति सूत्रटीकायाम्—“अन्यपदार्थ-
समस्यमानपदार्थयोरेकार्यप्रतिपादकत्वं कुलचिद् बह्व्रीहिसमाप्तस्य स्थापितम् ।
यथा—शोभनशरीरः शिवापुत्रः, जनाहंनचात्मवत्तय इत्यादौ अवयवभाववित्त-
सम्बन्धेनान्यपदार्थाभावादेकार्यप्रतिपादकत्वम् । अतएव अन्यज्ञता कस्यापीपञ्चमा-
रात्तय इति सुख्यपूरणदा उदाहरणानन्तरं कस्याप्यपञ्चमीक पक्ष इति प्रत्युदाहृत्य
रात्रि पुरणीरात्र्याः चेति पूर्वैव सुख्यत्वमित्युक्तं 'मिति ।

प्याङ्ङ हंहो नहि । किंवा वै नहिकं कुवित् पशु सुकं
 हाहेति हे हे नवा तावद्वाढमलं कणेतिथमहं सत्यं हिकं -वाव
 रे । नूनं पर्यनुकं हहा ह नकिरा शश्वत् किमु प्राङ्थो
 वेलायामुत हुं तथाहि चिदरे सत्ता धर्गाहो अथो । मातायां
 वङ्ङहो कु हो वग्मये नोचेदयि प्रत्यले स्वाहा हाह धिगाशु
 वीषङ्ङहवावश्यं स्रहामास्म चेत् । संवत्तथाच शीघ्रं खुम् मा आङ्
 मा किनकिम् सु ना । ननु ज्ञाहोस्विदाहोस्मिन् साङ् कच्चि-
 दतिस्वपि । यावत् शंसु न चेदेव हीही यद्वाधि हं कृते ओमेवं
 थाट् स्वकं नोचेत् ग्यच-क्ति-प्रतिरूपकाः (१) ॥ श्रीषट् वीषट् स्वधा
 स्वाहा अलम् एतेषां पृथक् पाठः द्रव्ययोगार्थः (२) । कश्चित् स्वाहा
 सह समं साकं सार्द्धमलमिति स्वरादौ, कृते उच्चैर्नीचैः शनैरित्यपि
 चादावाह । परि आङ् अप अनु अति सु अपि अधि प्रति
 उप इत्येषां भागमर्थ्यादाद्यर्थद्योतकत्वात् द्रव्ययोगाच्च पाठः ।
 गिप्रतिरूपकाः प्रदत्तमवदत्तमित्यादि । अच्प्रतिरूपकाः अ इ उ
 ऋ लृ ए ओ ऐ औ इति । त्त्यन्तप्रतिरूपकाः वने ब्रूहि
 अस्ति खले मन्ये इत्यादि । दमेदात् द्रव्यवृत्तिचादीनां न नित्वं,
 तेन पशुः पुरुषः स्वाहा अग्नयी, तथाच स्वाहयेव हविर्भुजमिति
 रघुः । निपातानां द्योतकत्वं न तु वाचकत्वं, (३) तेन रामस्व

(१) एते चादयः साकल्येन परिसंख्यातुमशक्याः । यदुक्तं “इत्यन्त इति
 संख्यानं निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे” इति ।

(२) चादयोऽसत्त्वे १।४।५७। इति एाणिनिः । अद्रव्यार्थाश्चादयोनिपात-
 संज्ञाः स्युरिति वृत्तिः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यमिति तत्त्वबोधिनी ।

(३) ‘निपातःश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगे

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

(णम्-इतः १॥, अन्याचः ५, अन्ते ७, अन्यस्य ६, आदौ ७) ।

णित् यस्योच्यते तस्यान्यादचः परः, निदन्ते, डिदन्त्यस्य स्थाने, मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्त्यः । (परः १, त्यः १) ।

प्रकृतेः परी यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

सदृशः देवस्य समुच्चय इतिषत् रामो न, देवस्य इत्यादौ षी न स्यात्, नञादेः सादृश्यादिद्योतकत्वात् ।

१७ । णमितः । णम् प्रत्याहारः, य न ड म इति इत् येषां ते णमितः । अन्ते भवमन्यम्, अन्यश्च तत् अच्चेति अन्याच् तस्मात् अन्याचः, णित्यस्येति षीनिर्द्देशात् यस्य णिन्निन्डिन्नि-
द्विधानं तस्यायं नियमः । यथा पयांसि पुंस्कोकिलः पुमान्
रामाणाम् इत्यादि । षीनिर्द्देशनियमात् ग्राही पच इत्यादौ न
स्यात् ।

१८ । परः । परशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् प्रकृतिमुप-
स्थापयतीत्यत आह प्रकृतेरिति(१) । ननु बहुवचनं बहुपटुरित्यादौ

लोकादवगता इमे' इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव न तु वाचकाः, तेषां
वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे गृही तथा घटस्य इत्यत्रापि
पञ्चःपक्षि । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य
तद्द्योतकत्वात् पठेति दुर्गादायः ।

(१) प्रत्ययात् प्रथमं क्रियतेऽसाविति प्रकृतिः, सिद्धं धातुश्च । प्रतीयते येनार्थः
स प्रत्यय इति स्मृतिरिति कातन्त्रवृत्तिः ।

१८ । अं अः नुवी । (अं अः १॥, नु वी १॥) ।

अकार उच्चारणार्थः, विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुविसंज्ञौ स्तः ।

२० । क + पौ^m मून्यौ । (क + पौ^m १॥, मून्यौ १॥) ।

कपावुच्चारणार्थौ, वज्रगजकुम्भाकृतौ वर्णौ क्रमानुनीसंज्ञौ स्तः ।

वहोरप्रत्ययत्वप्रसङ्गस्तस्मिन् सति बहुगर्त इत्यत्र गर्तोत्तरादित्यनेन ईये कृते बहुगर्तीय इत्यनिष्टं स्यात् इति चेन्न, प्रकृतेः पर इति दिग्लक्षणा पी, निर्देशविहितोपलक्षणत्वात् (१) लेखः प्रागित्यत्र प्राक्शब्दयोगे पीविधानात् तस्य त्यत्वमिति दिक् ।

१८ । अं अः । अं अः इति लुप्तप्रीदं दम्, अं च अश्च तौ, नुश्च विश्व तौ । उच्चारणार्थ इति प्रयोजनान्तराभावात् । नुरनुस्वारः विविसर्ग इति परे ।

२० । क + पौ^m । क + च प^m च तौ । यद्यपि कखपफयोर्मूल्यावित्यत्र मून्योः स्थाने क + पा^m विति कृते हरि + काम्यः कृष्ण^m पाता इत्यादि सिध्यति, तथापि मूनीनुवीनां णत्वविधौ स्वरता स्वरसन्धौ व्यञ्जनता इत्यस्य ज्ञापनार्थं पृथक् संज्ञाविधानमिति । तेन उर + कायेण उर^m पैण इत्यादौ णत्वम् । हरि + काम्यः हरि^m पाता इत्यादौ न यत्वम् ।

(१) दिग्लक्षणा पीति—सामान्यतो दिग्वाचकशब्दयोगे पञ्चमीत्यर्थः । निर्देशेति—यत् यथा निर्देशेन यद्विहितं तस्य उपलक्षणत्वात् प्रतिपादकत्वात् परशब्दस्येति शेषः । तेन प्रकृतेः परवत् क्वचिन्निर्देशासारेण पूर्वोऽपि प्रत्ययसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

२१ । हो भस् । (हः १, भस् ११) ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

तथाचाहुः शिञ्चाकाराः—अयोगवाद्वा अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-
मूलीयोपधानीयाः, एषां सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्ज-
नता परगमनार्थमिति । मूर्जिद्वामूलीयः नीरुपाधानीय इति परे ।

२१ । होभस् । भस्प्रत्याहारेण यद् विधेयं तद्वहारे-
णापि भविष्यति इति, तेन वृद्धितमित्यादौ हेऽपि नुः । यद्यपि
अपसान्ते हकारोपदेशात् अर्हेण अद्युचदित्यादि सिध्यति, तथापि
एह प्रत्याहारस्यान्तहकारसन्देहनिरासार्थमिदमिति कश्चिदि-
त्येके । वस्तुतस्तु एकस्थान प्रयत्न विशिष्ट वर्णद्वयाभाव-ज्ञापनाय
हस्य प्रयगुपादानमिति(१) । यद्यपि चपोदिताऽकानिता णः,
लुपि न सन्ध्याद्यविधौ, णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादाविति सूत्रितं,
तथापि संज्ञायाः प्राधान्यात् संज्ञापादः । पादोहि एकार्या-
वच्छिन्नसूत्रसमूहः ।

अथ रामौ रामाः भवति भवतः इत्यादौ सन्धेरुपयुक्तत्वात्
सर्वेषामादौ सन्धिं निरूपयति । सन्धिस्तु संहिता, संहिता
तु परः सन्निकर्षः, स चार्द्धमात्रा-कालातिरिक्त-कालानुच्चरितत्वे
सत्युच्चार इति । यदुक्तं, संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया इति ।

(१) हो भस् इति सूत्रेणेति शेषः ।

अथ सन्धिः ।

२२ । सह रेणै र्घः । (सह ।१।, रेणै ७।, र्घः १।) ।

रेणै परे पूर्वस्य रेणै सह र्घः स्यात् ।

मुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णूत्सवः, धातृद्धिः, शल्लूदन्तः, होतृकारः ।

२२। सह । लुप्तप्रीकं दं, तस्मिन्निति मीनिर्द्दिष्टे पूर्वस्येति(१) नियमादाह पूर्वस्येति । सहशब्दस्य साकाङ्क्षत्वात् सप्रन्तर्णस्य क्तिविपरिणामादाह रेणैनेति । एज्भसोः रेणैर्घयोरभावात् अक एव र्घः । मुरारिरित्यादि, मुरनाम्नोऽसुरस्यारिः, लक्ष्म्या ईशः, विष्णोरुत्सवः, धातुः ऋद्धिः, शल्लूनामा कश्चित् शल्लूश्चासावृदन्त इति, होतृच्चारित लृकार इति वाक्यं, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदस्य लोपः । शल्लूदन्त इति नेच्छन्ति परे(२) । चैत्रेण सह मैत्रः स्थूलः, पुत्रेण सह आगतः पिता इत्यादौ सहशब्दस्य पृथक्त्वप्रतीतावपि वालुकाभिः सह मृत्पिण्डं घटं करोति इत्यादिवत् अत्रैकत्वप्रतीतिरिति, लाघवात् । अतएव मुरारिरित्यादौ एक एव र्घः ॥

(१) नियमश्चायम्—तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्वस्य (१।१।६६) इति पाणिनि-स्त्वम् । सप्तमीनिर्द्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यमिति वृत्तिः ।

(२) लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदीश्वराविति दुर्गादासः ।

२३ । आदिगेचोर्गुत्री । (आत् ५।, इक्-एचोः ६॥, गुत्री १॥) ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् गुत्री स्तः ।

द्वयीकेशः, दामोदरः । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः ।
माधवर्द्धिः, शिवल्लारः, कृष्णैकत्वं, सुकुन्दौकः, कृष्णैक्यं, भवौपधम् ।

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्-ऋकोः ।

(गेः ६।, धोः ६।, अन्-एध्-इनः ६।, एङ्-ऋकोः ६॥) ।

२३ । आत् । आदिति पी-कान्तं दं, अकाऽनिता र्णी गृह्यते
इति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१) नियमादाह अवर्णात् परयोरिति ।
द्वयीकेश इति, द्वयीकाणि इन्द्रियाणि तेषामीशः । दाम रज्जुः
उदरे यस्य इति वाक्यम् । सन्धिग्रहणादिति । सन्धिग्रहणात् लुपि
नेत्यादाविति शेषः, उक्तरूपेण (२) राजभ्यां राजभिः श्रिया एति
भो अत्र इत्यादौ सिद्धे, सन्धिलुपि सन्धिप्रकरणौयसूत्रकृतलुपि न
सन्धिः, एवकारस्य व्यवच्छेदात् (३) स्यादिलुपि सन्धिरित्यर्थः ।
माधवस्य ऋद्धिः, शिवेनोच्चारित लृकारः, कृष्णस्य एकत्वं,
सुकुन्दस्य औकः स्थानं, कृष्णस्य ऐक्यं, भवस्य औपधमिति वाक्यम् ।
इगेचोरिति पीनिर्देशात् तत्समादेशः ।

(१) नियमपाठम्—तस्मादित्युत्तरस्य (१॥१०) इति पाणिनिप्रत्ययम् ।

पञ्चमीनिर्द्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयमिति
वृत्तिः ।

(२) तत्र आदाविधिनिषेधेन ।

(३) अन्ययोग्यव्यवच्छेदादित्यर्थः ।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरेङ्ङकोरवर्णेन सह क्रमात् ण्वी स्तः ।

प्रेजते, परोखति, अपाच्छति । अनेधिनः किं-उपैधते, अवैति ।

२४ । गेर्धोः । एध् च इन् च तौ स्वरूपौ, तयोः समाहारः, न एधिन् अनेधिन् तस्य, एङ् च ऋक् च तौ तयोः, आत् सह चेत्यनुवर्तते । एधङ् वृद्धौ, इन् ल गतौ एतदुभयभिन्नस्य धोरवयवभूतयोरेङ्ङकोस्तद्गेरवर्णात् (१) परयोरित्यर्थः, तेन प्रगत एजकः प्रैजकः इत्यादौ न स्यात् गतसमभिव्याहृतस्य प्रादेरेजतीत्यादेरगित्वात् (२) । स्वादिपाठे लृकाराभावात् परलोदाहरिष्यति ।

(१) तद्गेरिति. तस्य धातोः पूर्ववर्त्तिनो गेरित्यर्थः ।

(२) उक्तञ्च गोयीचन्द्रेण—धात्वन्तरोपसर्गस्य सम्बन्धिनोऽवर्णात् परयोरेङ्ङको गुणवृद्धौ न स्तः । प्रगत एजको यस्मात् इति वाक्ये प्रैजक इत्यत्र प्र उपसर्गो गमेरेव न त्वेजेरिति । यदा तु प्रकृष्टार्थेन प्रशब्देन सह प्रादिसमासस्तदापि प्रैजक इति । प्रादीनां क्रियायोग एवोपसर्गत्वं, अत्र तु कर्तृयोगेनानुपसर्गत्वादिति ।

कार्तिकेयसिद्धान्तोऽप्याह—

अत्र गिरूपसर्गः “प्रादीनामुपसर्गत्वं धातुयोगे च सर्वदा । अव्ययत्वं लिङ्गयोगे कथितः पूर्वस्वरिभि”रिति न्यायात् धातुयोगिप्रादीनां गित्वमभिहितं तस्य ग्रहणात् धातुसम्बन्धिनोरेङ्ङकोः प्राप्तावपि शुचग्रहणं धात्वन्तरसम्बन्धिगेरवर्णेन सह च्यनेन गुणवृद्धभावावर्थम् । एतेन मध्यपदलोपसमासेऽस्यानधिकारः सूचितः, तेन प्रगता एजका यस्मात् स प्रैजक इत्यत्र मध्यपदस्य गतभागस्य लोपे तत्सम्बन्धिनः प्रशब्दस्य एजधातोः सम्बन्धाभावाच्चणुरिति । ननु प्रगत इति क्तान्तं नाम, एजक इति णकान्तं नाम, तदुयोगिप्रादेर्गित्वं कथं सम्भवतीति चेत् सत्यं, प्राक् प्राप्तधातुयोगप्रादेर्गित्वं पश्चात् णकान्तक्तान्तादिनामयोगे कचिन्ननिवर्तते इत्यवलम्बनस्य प्रेषः प्रेष्य इत्युदाहरता प्रदर्शितत्वात् । न च तर्हि

२५ । लिधोर्वा । (लिधोः ६।, वा । १।) ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति प्रैकीयति,
प्रोधीयति प्रौधीयति, प्रार्चीयति प्रर्चीयति, प्रास्कारीयति
प्रस्कारीयति ।

२५ । लिधोः । आदौ लिः पद्यात् धुस्तस्य । सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थः (१) । अनेधिन इति नानुवर्तते । पूर्वोक्तदेन गेरवर्णात्
परयोर्लिधोरेङ्ङ्कोरवर्णेन सह क्रमात् शुब्री वा स्त इत्यर्थः ।
एधिनो निवृत्तिं दर्शयति प्रैकीयति इन्लगतौ क (२) एकः तं
इच्छति, क्योऽम्ब्यादिति क्य अ ई एकीय, धुसंज्ञातिवादयः,
व्यस्येति प्रस्य समासः, एवमन्यत्र । प्रोद्गाम्यति प्रोद्गारीयति
इत्यादौ परत्वादवर्णलोपः (३) ।

धातुर्द्योतकानां प्रादीनां धातुनरसम्बन्धित्वाद्भौकारे प्रकटं एजते प्रेजते
इत्यादावपि ज्ञानरूपधातुयोगित्वे एजधातादिसम्बन्धाभावात् सर्व्वदास्याविषय
इति वाच्यम् । समस्यमानपदसम्बन्धिप्रादीनां तदर्घ्यद्योतने पदभेदाभावात्
मध्यपदलोपसमासानुपपत्तेः । प्रादीनां द्योतकत्वं आख्यातनिष्पन्नधातुयोगे
ज्ञेयं, अतएव प्रकटं एजते इत्यत्र प्रकटार्थस्तु एजधातुना द्योत्यते, तेन धातुनर-
त्वाभावादस्य विषय इति । ननु प्रकटं प्रतिषिध्यते इति न्यायात् समासनिष्पन्न-
प्रैजक इत्यत्र नामसम्बन्धिन एङः सन्धिः कथं प्रतिषिध्यते इति चेत्प्रत्ययं, यद्यपि
लसिप्रत्ययं नाम इति प्राग्भिरुक्तं तथापि तेषां क्रियावाचकत्वात् कश्चित् धातुत्वं
व्यवहियते, तेन भूष्योयोजनलक्ष्णेऽर्कमित्यादौ भूष्य इत्यादीनां क्रियात्वेन
व्यवहृतत्वात् अन्यत्रापि तथा चिन्त्यमिति ।

(१) लिधोर्वेति नियमसूत्रमित्यर्थः ।

(२) औणादिकः क प्रत्ययः ।

(३) विप्रतिषेधे परं कार्यम् । (१।४।२) इति पाणिनिः । तुल्यवसविरोधे
परं कार्यं स्यात् । इति वृत्तिः ।

२६ । लोपोऽस्योमाङोः । (लोपः ११, अस्य ६१, ओम्-आङोः ७॥) ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् ।

शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः ।

स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः ।

२६ । लोपः । ओम् च आङ् च तौ स्वरूपौ तयोः, पुनर-
स्योपादानं सहादिनिवृत्त्यर्थं, लोपपदोपादानात् ण्वीति
निवृत्तम् । शिवायोन्नम इति लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात्
स्थानिवत्त्वेन अयां व्योरिति यकारस्य न लुप । शिवेहि इति आङ्-
पूर्वादिनधोर्हि शपोलुक् गिध्वोर्नित्यसापेक्षत्वात् आदौ आदि-
गेचोरिति णुः पञ्चादनेनाकारलोपः । ब्रह्मोतमिति आङ्पूर्वं
उङ् शब्दे क्तः(१) ब्रह्म वेदः तस्य आ सम्यक् प्रकारेण उतं उच्चारित
मिति यावत् । राजर्षिरिति आ सम्यक् प्रकारेण ऋषिः अर्षिः
राज्ञोऽर्षिः राजर्षिः(२) । स्थानिवदादेश इति । स्थानमस्यास्ति
स्थानी पूर्वस्थितः, स्थानीव स्थानिवत्, आदिष्यते असौ आदेशः,
परस्मिन् पूर्वविधावच इति शेषः(३) । तथा च परनिमित्तकपूर्व-
विधौ कर्तव्ये अचः स्थाने य आदेशः स स्थानिवत्, स्थानी यथा

(१) वेजघातोः क्त उतमिति केचित् ।

(२) राजर्षिशब्दः प्रायशः कर्मधारयनिष्पन्न एव प्रयुज्यते । इह तु स्वलो-
दहरणार्थोऽयमिति ।

(३) स्थानिवदादेश इत्यस्मिन्नंशे परस्मिन् पूर्वविधावच इत्यंशोऽयोज्य
इत्यर्थः ।

कार्याणां निमित्तं भवति तथादेशोपीत्यर्थः, तेन पिवति गणयति तातेहि इत्यादौ न सुत्रिजवादयः स्युः । अतिदेशकार्यं क्वचित् न स्यात्, यथा—न नु हि घं यलोपेषु दान्त-चप्-जब्-जमेषु च । भ्रमेषु षड्-कडोरेवं निघ किजगोसु जिस्तथा(१) । एषु स्थानि-वन्न स्यात् । संयन्ति इतो यादेशे मस्य नुः, न य स्थानिवत् । कथं किस्वुक्तं, यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः स तस्य सन्निपातः, सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विधाताय इति न्यायात् न नुः । दृष्ट्वा इत्यादौ इकोयलादेशे स्वादनचीति धस्य हिः, न य स्थानिवत् । प्रतिदीव् इत्यादौ प्रतिदिघन् शब्दस्य पीपरे सदान इत्यङ्गोपे व्यनच् तयीति घं, अङ्गोपस्य न स्थानिवत्त्वं । यायावर इत्यत्र याघोर्यङि यायायधोर्वरे हसालोप इत्यकारलोपे व्योर्लोप इति यकारलोपः, अकारलोपो न स्थानिवत् । को स्त इत्यादौ लोपोऽस्यसोरित्य-कारलोपो दान्तकार्यं आवादेशे न स्थानिवत् । ओमाङोः स्थानिवत्वातिदेशादोमाङ्भिन्ने दान्ते अस्य विषयः । जघत्-रित्यादौ अदधार्घसादेशे हनगमेत्युडलोपः भ्रपभ्रसोरिति घस्य क, उडलोपो न स्थानिवत् । धहे इत्यत्र धाधोर्ध्वं, शपोलुक, द्वादिरिति हिः, यादगोरित्याकारलोपः, भ्रभान्तस्यति खिर्दस्य

(१) तुरनुसार. द्विर्हितं, घोर्दीर्घं, यलोपः, दान्त इति पदाने यत् कार्यं तत्. चप्-जम् जम् एते प्रत्याहाराः—एषु कर्त्तव्येषु आदेशो न स्थानिवत् । एष भ्रमेषु भ्रम् इति प्रत्याहारः । षड् इति शब्दाज्जेति विहितं । कड् इति षुड् क्रुड् इत्यनेन विहितः । एषु कर्त्तव्येषु जि जिन्तोष न स्थानिवत् । तथा किजगो—किपि जी च घरे यत्कार्यं तस्मिन् कर्त्तव्ये जिजिंसोपो न स्थानिवत् । सयन्तोत्यादौप्रास्तादृशानि ।

धः, पश्चात् प्रकृते धस्य भृप्भृसोरिति जवे आकारलोपो न स्थानिवत् । गोन्ति इत्यत्र गोमत् क लेपने गोमधो ज्रन्तात् क्तिः, जिलोपे मकारस्य नुः, पश्चात् जपे जम्नोरिति जमे अकारलोपो न स्थानिवत् । पिण्डि इत्यादौ पिषधोर्हिः न णो ब्रे इति न्वे जपे जमनोरिति जमादेशे न् न स्थानिवत् । दाह-
माचक्षाण इत्यादौ जौ क्किपि दादेर्ध इति घः धाक् इत्यत्र भ्रभान्तस्येति भ्रभादेशे न जिः स्थानिवत् । एवं धाक् धाग्भ्या-
मित्यादौ चपजवोरपि(१) । यायष्टि रित्यादौ यजधो यङन्त-
ज्रन्तात् क्ती षडि जिलोपो न स्थानिवत् । पापक्तिरित्यादौ यङन्तज्रन्तात् पचधोः क्ती कडि जिलोपो न स्थानिवत् ।
नावयतीति(२) क्किपि नीः इत्यत्र ऊटि जिलोपो न स्थानिवत् ।
वादयन्तं प्रैरिरत् अवीवदत् इत्यादौ ज्रादिकार्ये(३) जिलोपो न स्थानिवत् । ननु कथमौङ्गारीयदिति (४) चेत् सत्यं भूयो-
ऽमगादेरिति सूत्रमकृत्वा अजादिग्रहणमेवं ज्ञापयति सकृल्लक्ष्ये
लक्षणं प्रवर्तते इति, तथाच एकस्यामो लोपे पराममादाय त्रिः ।
क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् उपशब्द-
स्याडि वा अकारलोपः तेन उपेहि उपैहि । तथाच तामुपैहि

(१) चपि जवि च कर्त्तव्ये जि न स्थानिवदित्यर्थः ।

(२) नावमाचष्टे इति जौ तिपि रूपम् ।

(३) जेः परे अडिपरे उङो ह्रस्वादिकार्ये इत्यर्थः ।

(४) औङ्गारीयेति नामधातोर्दिपि रूपम् । अत्र ओस् शब्दे परे अमागम-

२७ । एवेऽनियोगे । (एवे ७, अनियोगे ७) ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे ।

अद्येव, नियोगेतु—अद्यैव गच्छ ।

२८ । वौष्ठोत्वोः से । (वा । ११, ओष्ठोत्वोः ७॥, से ७)

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।

विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः स्थूलोतुः । से किं तवौष्ठः ।

महाराज इति चण्डी, पूर्ववाशब्दव्यवस्थया वा । ननु पूर्व-
सूत्रादानुवर्तते कथं नित्यमिदमित्याह द्वयोरित्यादि, विभाषयो-
र्वाशब्दयोरित्यर्थः ।

२७ । एवे । नियोगो व्यापारविशेषः, न नियोगः अनि-
योगस्तस्मिन् । सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् अनियोगेऽपि
सादृश्यसम्भावनातिरिक्ते न लोपः, तेन इहैव वयं धीराः, मिथ्यैव
श्रीः श्रियंमन्या इत्यादि । सादृश्यसम्भावनयोस्तु चर्मोव रज्जुः
तदद्येवाभूदिति । एके तु सादृश्यनियोगेऽपि वालेव गच्छ मालेव
तिष्ठ इत्याहुः ॥

२८ । वौष्ठो । ओष्ठय ओतुय तौ तयोः, सः समास-
स्तस्मिन् । विम्बोष्ठ इति, विम्बाविव ओष्ठो यस्य इति वाक्यं,
एवं स्थूलयासावोतुयेति । सविहितालाभे विप्रकृतं विधिरपेक्षते
इति न्यायात् यस्य दस्य ओष्ठोतुभ्यां स स्तस्यावर्णस्य तयोर्लोप
इत्यर्थः, तेन हे राजपुत्रीष्टी ते, हे राजपुत्रीतुस्ते, हे देवदत्तौष्ठकमलं

३२ । प्रस्योढोढ्यूहाः । (प्रस्य ६१, ऊढ-ऊढि-ऊहाः १११)

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः ।

३३ । वैषैष्यौ । (वा ११, एष-एष्यौ १॥)

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुतः । प्रैषः प्रैष्यः, प्रेषः प्रैष्यः ।

३२ । प्रस्य । शाकटायनसम्मतत्वादूहग्रहणम् । प्रौढ इति ऊहधोः क्तः, एवं क्तिः प्रौढिः, ऊहसाहचर्यात् ऊहनिर्द्दिष्टक्तयो-
ग्रहणम् न तु वहनिष्पन्नयोः, (१) तेन प्रौढोभारः, प्रौढीरथानां
इत्यादि (२) । एवं आङ्पूर्ववहेरपि प्रौढः प्रौढिः । प्रौह इति
ऊहनसूहः भावे घञ् ।

३३ । वैष । प्रैष इति इष्य सर्पणे घञ्, प्रैष्य इति घ्यणन्त-
निर्देशः (३) एष इति अनव्ययसाहचर्यात्, तेन प्रेष्य गतः (४)
इत्यत्र यवन्ते न स्यात् । गेर्धोरिति नित्ये प्राप्ते वचनमिदं ।
नित्यमिति परे (५) ।

(१) ऊढ इति वहेः क्तेन निष्पादितमिति वङ्गनां मतम्, ऊहधोःक्ते ऊढ इति
कथं सिध्यतीति सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

(२) ऊढोढी अत्र वहनिष्पन्नौ ।

(३) न तु आङ्पूर्वं इष घातोः क्ताचो यपि रूपम् । अत्र हेतुसाह एष इति ।

(४) आगत्य गत इत्यर्थः ।

(५) प्रेषः प्रेष्य इति पदद्वयं ईषघातोः क्रमेण घञि घ्यणि च ईषः ईष्य इति
स्थिते शुभे कृते सिद्धमिति सिद्धान्तकौसरी ।

३४ । मनीषाः ।—(१॥)

मनीषाया निपात्यन्ते ।

मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा, शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः,
पतञ्जलिः, सारङ्गः ।

३४ । मनी । शब्दव्युत्पादनप्रस्तावेऽर्थे कार्याभावात् मनी-
षाशब्दः स्वरूपपरः, (१) तस्य एकत्वे बहुत्वानुपपत्त्या अनिर्दिष्ट-
मनीषाशब्दो गणं सूचयति (२) । तथाच भाष्ये “यल्लक्षणानुत्पन्नं
तत्सर्वं निपातनास्ति”मिति । तस्य सिद्धिस्तु क्वचिद्वर्णविपर्ययैः
क्वचिद्वर्णविकारैः क्वचिद्वर्णागमैः क्वचिद्वर्णनाशैः क्वचिद्वर्णाति-
शयैर्ज्ञातव्या । तथाच—वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो
वर्णविकारनाशौ । धातोस्तद्वर्णातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं
निरुक्तमिति ३) । मनीषादिर्यया—मनीषा हलीषा शकन्धुः समर्थो
रथप्या पिशाचः कपित्थो दधित्यः । भरुत्तो लुलापो जिनो यस्त-
निके मयूरो हनूमान् हृषी सिंह-रत्ने । सारङ्ग-कारस्कर-किष्कु-
कुम्भाः सीमन्त-कन्दर्प-धुरन्धराय । दूङ्गाय-दूणाय-परःशताद्याः

(१) शब्दव्युत्पादनप्रकरणे भाष्ये, कार्याभावात्—तत्तत्कार्याणां साकल्येण
लक्षणनिर्देशाभावात् । स्वरूपपरः मनीषाशब्दस्य स्वरूपनिर्देशः, यः शब्दो व्युत्पाद्यः
स एव स्वरूपतो निर्दिष्ट इत्यर्थः । एतेनैवंविधाः शब्दा निपात्या इति सूचितमिति ।

(२) इत्यादि-बहुवचनानां गणस्य संज्ञकत्वा भवतीति न्यायादित्यर्थः ।

(३) धात्वर्णातिशयेन धातूनामनेकार्थत्वकल्पनेन । निरुक्तं वेदाङ्गशास्त्रविशेषः ।
उक्तञ्च, षिष्वाकल्पो ध्याकरणं निरुक्तं अद्योतिपत्तया । कन्दर्पेति षडङ्गानि वेदानां
वैदिका विदुरिति । निरुक्तं षडभग्नमिति हेमचन्द्रः ।

कुडाल कुस्तुम्बुर-कुञ्जराश्च । यथायथं षोडश-कान्दिशीक-कास्तीर-
 पारस्कर-मस्कराश्च । सस्तीर-भद्रङ्करणाग्निमित्वा वलाहकीडुम्बर-
 विष्किराश्च । अट्टहासस्तथता दिवौकाः शुद्धोदनोदुम्बर
 गोष्पदानि । पतञ्जलिर्मस्करि-लाङ्गलीषा-ऽपरस्परापस्कर-तस्कराश्च ।
 परस्परा ऽवस्करमन्तितान्तमं मध्यन्दिनाऽन्योन्यमनीषितञ्च ।
 लोकम्पृणो धूर्जटि-शोणितार्शी प्रतिस्क्रशोऽश्वत्य-वृहस्पती च ।
 समशनमटविर्दक्षिणतारं हनुमदुदूखलमुष्णङ्करणम् । कीचक-
 कुलटा-लोकम्प्रीणं तैलम्पाताऽङ्गणगव्यूती । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्ति-
 र्जीमूत-वनस्पति-गन्धर्व्वाः । अश्वत्यामास्यदमर्द्धशनं किष्किन्थो-
 लूखलमाश्चर्यम् । श्यैनम्पाताऽर्णवो दूय्यो धेनुम्भवा पृषोदरः ।
 आश्रमिन्धः पृषोद्यानं केशवाव्यमुषर्वुधः । श्मशानमन्तिषत्
 इन्द्रं परोक्षं पुन्रलोऽन्तिमम् । अनभ्यासमित्यः पश्चाद्वं दूढभो
 ब्राह्मणस्तथा । प्रसुम्पति रजस्तुन्दमन्यदीयञ्च वाड्वलिः । प्रस्क-
 न्नोऽन्यत्कारकञ्च हरिश्चन्द्रः किकीदिविः । चम्पण्वती च राजन्वान्
 वृषणश्चो वृषण्वसुः । भुवर्लीको मनुष्वच्चाऽङ्गिरस्वच्चेतरितरम् ।
 नभस्वच्च मुकुन्दश्च मन्मथोऽन्ये प्रयोगतः ॥

मनीषेत्यादि । ईषड् सर्पणे सेमक्तात् सरोरिति स्त्रियां भावे
 अः मनस ईषा, हलस्य ईषा अनयोष्टेर्लोपः मूर्द्धन्यान्तः, ताल-
 व्यान्तस्तु हलीशा हलेशा इति केचित् । शकस्य नृपतेरन्धुः कूपः ।
 समोऽर्थोऽस्य समर्थः । रथेन पाति रथष्पा नदी वह्निष्ठादित्वात्
 षः । पिशितमश्नाति पिशाचः । कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन् कपित्थः । एवं
 दधित्थः । मरुता दत्तो मरुतः । अप्सु लुनाति लुलापो महिषः ।

जितमनेन जिनः । यशः कीर्ति यस्कः । निकाम्यते निष्कं हिर-
ण्यम् । मद्यां रीति, मेज इति रीति वा मयूरः । हनुरस्यास्तीति
हनूमान् । ब्रुवन्तः सौदन्त्यस्यां वृषी (१) । दिनस्तीति सिंहः अत्र
अक्षरविपर्ययः । रतेस्तननं (२) । सारमङ्गं यस्य सारङ्गः (३) । कारं
करोति कारस्करो वृक्षः । कारकरोऽन्यः । कीयते ज्ञायते मृग-
श्वादित्वात् कुः किष्कुः । केनोभ्यते (४) कुम्भः । सोमानमन्तति
सोमन्तः केशविन्यासः, अन्यत्र सोमान्तः । कं न दर्पयति कन्दर्पः ।
धुरं भारं ध्रियते (धरति) धुरन्धरः । दुःखेन दास्यते दूढाशः ।
दुःखेन दास्यते दूषाशः मूर्धन्यः । शतात् परं परःशतं वेः श इति
कश्चित्, एवं परःसहस्रमित्यादि । कुं उद्दालयति कुद्दालः । कुक्षितं
कुम्बुरुः कुसुम्बुरुः धन्याकम् । कौ जीर्यति कुञ्जरः । यथायथेत्यर्थे
यथायथं लोबत्वम् । पङ्किका दश प्रोङ्कशः । कां दिशं गच्छामीति
चिन्तयन् पलायितः कान्दिशौकः । कु ईपत् कुक्षितं वा तीरं
प्रान्तभागोऽस्य कास्तोरम् । पारं करोति पारस्करो देशः । मा
क्रियते अनेन मस्करो वेणुः । सत् ईपत् तीरं सस्तोरम् । अभद्रं
भद्रं करोत्यनेन भद्रङ्करणम् । अग्नेरित्यर्थः अग्निमित्यर्थः । बला-
दाहृतं कामनेन बलाहकी मेघः । उद्गतोऽम्बरं उडुम्बरः । विकि-
रति विकिरः शकुनिः । वेहपाठात् विकिरोऽपि । अट्टं अट्टं

(१) प्रतिमः सौदन्त्यस्यामिति कुत्रचित् पाठः ।

(२) रतिं व्यतुरागं तनोतीत्यर्थः ।

(३) सारङ्गघातकादिः, अन्यस्य साराङ्ग इति ।

(४) केन जलेन उभ्यते पूर्यते इत्यर्थः । अनुभ दे वञ् ।

हसति अट्टहासः(१) । अट्टहास इति मैथिलाः । तथ्यस्य भाव-
स्तथता । द्यौरोकः स्थानं यस्य दिवौकाः, यद्यपि दिवेत्यकारान्तो-
प्यस्ति तथापि वान्तादोकारनिवृत्त्यर्थं पाठः । शुद्ध ओदनो यस्य
शुद्धोदनः । उडुस्वरवत् उडुस्वरः । गवां पदं गोष्पदं गोभिः
सेवितो देशो मानञ्च । पततां ज्ञानिनां अञ्जलिर्यस्मै स पतञ्जलि-
रन्तः । काम्यकर्माणि मा कर्तुं शीलमस्य मस्करी भिक्षुः ।
हलीषावत् लाङ्गलीषा । अपरे च अपरे च अपरस्तराः क्रियासातत्ये,
अपरस्तराः सार्था गच्छन्ति अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । अपकरो-
तीति अपस्करो रथाङ्गं, अन्यत्रापकरः । तत्करोतीति तत्स्करश्चौरः ।
परे च परे च परस्परं क्रियाविनिमये । अवस्करः पुरीषे,
अन्यत्रापकरः । अन्तिकादन्तितः कस्य तः । अन्तिकात् तमे तिक-
लोपे अन्तमः । दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनम् । अन्ये च अन्ये च क्रिया-
विनिमये अकारस्योकारे अन्योन्यम् । मनसा ईषितं मनीषितम् ।
लोकस्य पृथगे मनू लोकम्पृणः, लोकम्पृणमिति केचित् । धूरिव जटा
यस्य स धूर्जटिः शिवः । शोणितमर्शो यस्यास्ति स शोणिता-
र्शी । प्रतिष्कशः पुरोयायी (२) अन्यत्र प्रतिगतः कशां प्रति-
कशोऽश्वः । अश्वास्तिष्ठन्त्यस्मिन् सोऽश्वत्यः(३) । बृहतां पतिः

(१) अट्टमट्टं हसनमित्यर्थेऽपि । मूलोदाहरणे डात् षस्थिति षण् । हासे
वाच्ये एव निपात्य इति ।

(२) प्रतिपूर्वक कशेः पचादित्वादनू इति सिद्धान्तकौमुदी ।

उक्तञ्च “ग्रामसद्व प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः” इति काशिका ।

(३) सदा चलदलत्वेन अश्व इव तिष्ठतीति डे अश्वत्य इत्यमरटीकायां
भरतः ।

वृहस्पतिः सुराचार्यः । सममशनं समशनम् । अटन्तो वयः
 पक्षिणो यत्र अटविः अरण्यम् । दक्षिणतीरमित्यर्थे दक्षिणतारं,
 दक्षिणश्च तत्तीरश्चेति वाक्यं, वेहपाठात् दक्षिणतीरमपि । हनु-
 मान् पूर्ववत् । ऊर्ध्वं खन्यते उदूखलम् । उष्णस्य करणे मन् उष्ण-
 ण्करणम् । चौक किं मर्पणे णकः वर्णविपर्यये कीचको वंश-
 दैत्ययोः । कुलान्यटति कुलटा भिक्षुकां असत्याश्च(१) । लोक-
 म्प्रोणमिति लोकम्पृणवत् । तिनपातोऽस्यां क्रियायां तैलम्पाता
 पिष्टक्रिया । अङ्गम्यस्मिन् अङ्गणं मूर्धन्यान्तम् । गवा यूतिः
 गव्यूतिः प्रोशयुगम् । प्रायात् चित्तचित्त्योः सुम् (२) प्रायचित्तं
 प्रायचित्तिः । जीवनं जलं मृतं वहमनेन जीमूतो मेघः । वनस्य
 पतिः वनस्पतिः वृक्षः । गानं धर्मोऽस्य गन्धर्वः । अश्वस्येव
 स्याम (वलं) यस्य अश्वत्यामा द्रोणपुत्रः । आस्पदं प्रतिष्ठा-
 याम् । अर्धमशनं अर्धशनम्, इदं नेच्छन्ति केचित् । किञ्चित्
 ध्यायते चिन्त्यते अस्मिन् किष्किन्तोऽद्रिः । उलूखलमुदूखल-
 वत् । आचर्य्यमद्भुते, अन्यत्र आचर्य्यं कर्म शोभनम् । श्येन-
 पातोऽस्यां क्रियायां श्येनम्पाता मृगया । अर्णः पानीयम-
 चास्ति अर्णवः केशादित्वाद्दे सकारलोपः । दुःखेन ध्यायति दूष्यः ।

(१) 'अटतीत्यटा पश्चादाचि टाप् । कनस्य अटा कुलटा । यदि तं कुलम्
 अटतीति विट्छाते तदा कर्मण्यणि ङीप् कुलाटोति स्यात्"—इति तत्प-
 बोधिनी ।

(२) चित्तं चित्तिशब्दो निश्चयार्थः । तत्राच प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय
 उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायचित्तमिति श्रुतम् ॥ निश्चयसंयुक्तं पापक्षयमात्र-
 साधनत्वेन नियतमित्यर्थः ।

धेनुर्भविष्यति धेनुभव्या । पृषदुदरमस्य पृषोदरः । भ्राष्ट्रस्येभ्य
 मन् भ्राष्ट्रमित्यः । पृषदुद्यानमस्य पृषोद्यानम् । केशिनमवधीत्
 केशवः । आधारयति आध्यायतीति वा आढ्यः । उपसि
 बुध्यते उपबुध्यः, उपोबुध इति कश्चित् । शवानां शयनं
 यत्र श्मशानम् । अन्तिके सीदति अन्तिषत् । द्वौ द्वौ द्वन्द्वः,
 द्वन्द्वं रहसि चार्थेच वैरे मिथुनयुग्मयोरिति धरणिः । अक्षिभ्यां
 परं परोक्षं, पृथोरसि साधयन्ति केचित्, तन्मते अत्र पाठः परशब्दे
 ऽनिष्टवारणार्थः । पूर्यते गलति च पुद्गलः शरीरम् । अन्तिके
 भव इत्यर्थे मस्यः, मे कस्य लोपः, अन्तिमः । यद्वा अन्तिकात्तमः
 प्रकृतिप्रत्यययोः क-त-लोपे अन्तिमः । वेहपाठात् अन्तिकतमश्च ।
 अनभ्यासे दूरे इत्यः (१) मञ्च अनभ्यासमित्यः, परिहार्यसन्निधि-
 रित्यर्थः । पश्चादङ्गं पश्चाद्वर्गम् । दुःखेन दभ्यते वच्चप्रते दूढभः ।
 वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः । गवि कर्त्तरि प्रस्य सन् तुम्पती । प्रस्तु-
 म्पति गौः अन्यत्र प्रतुम्पत्यश्वः । (२) अजस्येव तुन्दमस्य अजस्तुन्दं
 नगरम् ! अन्यस्येदं अन्यदीयम् । वाग्वादस्यापत्यं वाङ्मूलिः । प्रगतं
 कल्प्यं पापमस्य प्रस्तन्न ऋषिः । अन्यस्य कारके दन्, अन्यत्-
 कारकं । हरिरिव चन्द्रो रमणीयः, हरिश्चन्द्रो राजा । किकीपूर्व-
 दिवधोः क्वी दिवेर्दिव्यादेशः, किकीदिविः चातकपक्षी । चर्म
 अस्या अस्ति चर्मण्वती नदीकदल्योः । राजा अत्रास्ति राज-

(१) इत्यः गस्यः दूनधोः ढे क्यप् ।

(२) तुम्पतीति तौदादिक-तुपधातोस्तिपि रूपम् । प्रस्तुम्पति गौः हिन-
 स्तीत्यर्थः ।

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

(यल्-अय्-अव्-आय्-आवः १॥, अचि ७, इचः ६ ।)

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्रस्यकः, विष्णुशी, धात्रच्युती, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः ।

नान्, सुराज्ञि देशे, अन्यत्र राजवान् । वृष्णोऽश्वः वृषणश्वः । वृष्णोवसुः वृषण्वसुः । भुवर्लीक इत्यत्र सस्य रेफः । मनुवरिय मनुष्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । इतरे च इतरे च क्रिया-सातत्ये इतरेतरम् । नभ इव नभस्वत् । मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, वैहपाठात् मुक्तिदय । मनो मथ्नाति मन्मथः कामः । शेषं प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । अन्यस्याऽपीत्रान्तस्य दन्वाशादौ से । पीत्रान्तभिन्नस्यान्यस्य दन् स्यात् आशादौ से सति, अनाविती । अन्याचासावाशाचेति अन्यदाशा । एवं अन्यदाशीः अन्यदास्थितः अन्यदास्या अन्यदर्थः अन्यदूतिः अन्यद्रागः अन्यदुत्सुकः । अर्थ-शब्दस्य वैहपाठात् अन्यार्योऽपि । अपीत्रान्तस्येति किं अन्यस्यान्येन वा आशा अन्याशा (१) ।

३५ । यल । यलाजिचः प्रत्याहाराः । इच इति पीकान्तं दं(२) यलस्यावयवापेक्षया यथाक्रममुक्तम् । त्रस्यक इति त्रीणि

(१) “रुद्रिगन्दा एते कषश्चिहुत्रत्याद्यन् इत्यवयवार्थे नापहः कार्य” इति तत्परोधिनी । एते मनोपादयः शब्दा इत्यर्थः ।

(२) इच इति प्रथमे प्रोक्तानभिन्नपि कचित्पाठः ।

३६ । वाव गोर्दान्ते ।

(वा ।१।, अव ।१।, गोः ६।, दान्ते ७ ।) ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते ।

गवेशः, गवीशः । दान्ते किं गवे ।

अश्वकानि चक्षूषि यस्य चाम्बकः, लोचनं चक्षुरश्वकमिति शाश्वतः । विष्णुश्च ईशश्च तौ, धाता च अच्युतश्च तौ, लृराकृतिर्यस्य इति वाक्यानि ।

३६ । वाव । अव इति लुप्तप्रीकं दं, पृथक् विधानादकारान्तादेशः । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । गोरिच इति अन्येज-भावादोत इति शेषः । गवेश इति गवामीशः से त्तेर्लुकि-दान्तत्वादवः । चित्रगविह इत्यादौ लाक्षणिकत्वान्न स्यात्(१) ।

(१) लाक्षणिकत्वात् गौणत्वादिति । एतेन गोरिच इत्यत्र मुख्यस्यैव गोशब्दस्येति तर्कवागीशस्याशयः ।

पूर्वत इजचावमुवर्त्तते । इचः समुदायस्य प्रयोजनाभावेऽपि लाभवा-दनुवर्त्तनं वसोऽरस्येत्यत्र वस इस्-विधान-लाभववत् । ननु वाव गोः से इति क्ते-ऽपीष्टसिद्धौ यत् दान्तग्रहणं तत् निमित्ताचोऽपि समासावयव-पदादित्वज्ञापनार्थं तेन गवेश इत्यादयः सिद्धाः । अन्यथा अजाश्वगावः, परमगवः, इत्यादौ अवा-देशापत्तेरिति । का-चि ।

वृत्तौ गोरिचो यञ्ज्ञात गवावादेरिति ह्रस्वे उकारस्याप्यवादेशे चित्रगवा-चार्य इत्यादि सिद्धमित्येके इति दुर्गादासः । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु सर्वत्र विभाषा गोः (६।१।१०२) इति सूत्रोदाहरणे चित्रगवमित्युदाहृतम् ।

गवीश इत्यत्र अयां खोरित्यादिना वकारलोपाभावस्तु तत्सूत्रीयवाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति दुर्गादासः । कार्त्तिकेयसिद्धान्तस्तु अयां खोरित्यत्र श्रिया एति विष्णा उत्कृ इत्याद्युदाहरणेनास्यासमास एव विषयस्य ज्ञापितत्वादित्याह ।

३७ । गवेन्द्रगवाक्षी । (१॥) । (१)

नित्यम् । ।

३८ । अयां व्योर्लुक्वा ।

(अयां ६॥, व्योः ६॥, लुप् ।१, वा ।१) ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा ।

हरएहि हरयेहि, गम्भद्दं गम्भविदं, थियाएति थियायेति,

विष्णाउक्तः विष्णावुक्तः ।

३७ । गवे । गवेन्द्रय गवाक्षय ती । गवामिन्द्र इति वाक्यम् । गवामक्षीव गवाक्षः, वातायने एवाभिधानात् अन्यत्र प्राण्यङ्गे गवामक्षीव गोऽक्षं इति, असंज्ञायां नित्यमकारलोप इति भाष्यम् । गोऽक्षं गो अक्ष मित्यन्ये ।

३८ । अयां । य च व च ती तयोः । अयामिति व्वनिर्हेणो गणार्थः, तेन अय् अक् आय् आव् इत्येयां सामान्यतो ग्रहणं(२)तेन अध्ययमाचक्षाण आस्ते अव्य-आस्ते अव्ययास्ते, नूनव्ययमाचक्षाण

(१) प्रचरत्सु सुद्धित-सुगन्धबोध-पुस्तकेषु “गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्य” मित्यंशो वक्तव्य-त्वेन निर्द्दिष्टः । तत्र समीचीनं अभ्यासहे, बङ्ग-टोकाकार-मत-विरुद्धत्वात् । ततश्च “गवेन्द्र गवाक्षौ” इति सूत्रं, नित्यमिति दृष्टिः । अत्र प्रमाणाणि—दुर्गादासेन गवेन्द्र इत्युद्भूत्य विभाषाद्वयमध्यवर्तितादय नित्यत्वमित्युक्तम् । कान्तिकेय-मिश्रान्तेनापि तर्कशागेभवत् सम्यक्शक्यं लिखित्वा “नित्यमिति दृष्टिः, वाहय-मध्यवर्तितात् नित्य” मित्यभिहितम् । अतोऽत्र पुस्तके गवेन्द्रगवाक्षाविति वृत्त्यक् सूत्रत्वेन निर्द्दिष्टम् ।

(२) यथा रूपमपि अकाराकाराभ्यां यवयोर्व्योर्गनिष्पन्ना अयवाद्यो पाद्या न रा पूर्वसूत्रादिष्टानामेवेत्यर्थः ।

३६ । एङोऽतः । (एङः ५, अतः ६ ।) ।

दान्ते स्थितादेङः परस्याकारस्य लुप् स्यात् । हरिऽव, विष्णोऽव ।

आस्ते मूल आस्ते मूलवास्ते इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
हवे च नित्यं, तेन अव्यहसति मूलब्रूहि । हवे किं अव्ययसु मूलवसु ।
आत् क्विवन्तस्वोरेव नित्यमिति केचित् । क उ पश्यन्ति, द्वा उ
पश्यत इत्यादौ नित्यं उञि योर्लुवित्यन्ये । आद् योर्लुव्वेति सिद्धे
अयामिति निर्देशात् अज्जयोरनाद्योर्हसि नित्यं लुप् । (१) तेन
उं शिवं अधिकृत्य आस्ते, अधु आस्ते अध्वास्ते, साधोरीर्लक्ष्मीः
तस्या उदयः, साध्वी उदयः साधुदयः इत्यादि । अनाद्योरिति
किं, इश्च उश्च तौ यू तयोरर्थः स्वर्थः । अज्जयोरिति किं वाय्वर्थः ।
हसि किं हय्योः शम्भोः । आद् खावीषत्सृष्टतरौ वा । अवर्णात्
दान्ते स्थितौ यकारवकारावीषत्सृष्टतरौ वा स्यातां अचि परे ।
तयार्थाः त आय्याः पट एहि, पटवेहि इति रूपद्वयम् । ईषत्-
सृष्टता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यमिति (२) ।

३६ । एङः । एङ् प्रत्याहारः अत इति तपरकरणात् पटवा-
गच्छ इत्यत्र न स्यात् । वाहयमध्यस्थत्वात् नित्यम् । विशेषविधा-
नादयवावनेन वाध्येते ।

(१) अचो जायेते अज्जौ । यच्च वच तौ य्वौ । अज्जौ च तौ य्वौ चेति तयोः ।
अचः स्थाने जातयोरनादिस्थयोर्यवयोर्नित्यं लुप् स्यात् हसे परे ।

(२) अत्र सूत्रे अयादीनामेकपदीयत्व एव यवयोर्लोपस्तेन पुत्र पठ य्
इति, पुत्र पठ व् इति, पुत्र पठ मा य् इति, पुत्र पठ मा व् इत्यादौ साभूदिति
दुर्गादासमतम् ।

४० । गोर्वा । (गोः ६।, वा १।) ।

गोरति वाऽसन्धिः । गो अग्रं गवाग्रं गोऽग्रं ।

४१ । नाजोऽन्तोऽनाङ् निः सुश्च ।

(न १।, अच् १।, ओऽन्तः १।, अनाङ् १।, निः १।, मुः १।, च १।) ।

४० । गोः । पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यं क्ति-विपरिणामादाह
अतीति । वाशब्दस्योभयपचायितत्वान्निषेधपक्ष आश्रीयतेऽत्र (१) ।
तथाच दान्ते स्थितस्य गोशब्दस्य अति यत्कार्यं प्राप्तं तत्र भवति
वेत्यर्थः । तेन गो अग्रमित्यच् वा सन्धिनिषेधः । पक्षे वाव
गोरित्यवादेशे गवाग्रमिति, उभयत्यक्तपक्षे गोऽग्रमिति । वा
द्वयेन रूपत्रयम् ।

४१ । नाजो । अजिति लुप्तप्रौक्तं दं, ओ अन्तो यस्य स
ओऽन्तः, न आङ् अनाङ्, अचो विग्रोपणं, निरित्यस्य उभय-
त्वान्वयः । मण्डूकगत्या अचीति अनुवर्त्तते, तथाच अभ्मात्रनिः
ओऽन्तनिय अचि सन्धिं नाप्नोतीत्यर्थः । तेन जानु उ, जानू-
अत्र जान्वत्र, मधु उ, मधू-अत्र मध्वत्र इत्यादौ नेर्गुणीभूत-
त्वात् सन्धिः(२) । अजोऽन्तः इत्येकदत्वे सिद्धे विभिन्नदकरणमेवं

(१) गो अग्रमित्युदाहृतवताचार्येण अकारे परे गोशब्दस्य सन्धिनिषेधोऽपि
स्यादिति सूचितम् । ततश्च गोरति वा सन्धिरिति वृत्तौ सन्धिर्विभाष्यते उत वा-
सन्धिरित्यत्र अकारप्रत्ययेण सन्धिनिषेधो विभाष्यते इत्याशङ्क्याह वा यद्व्यति ।

(२) एषामसि परे सन्धिनिषेधात् अचः परचेत् सन्धिर्विभाष्यतीति ज्ञेय-
मिति । का—वि ।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति पुश्च (१)।

अ-अनन्तः, इ-ईश्वरः, उ-उमेशः, अहो-ईशान, कृष्ण-एहि ।

अनाङ् किं—

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ।

य आकारः सङित् प्रोक्तो, वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आत्मबोधादैकदेशादालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा, आ एवं तत् कृतं मया ॥

ज्ञापयति ओऽन्तनिमधिकृत्य यः सन्धिः सोऽपि न स्यात्, तेन
अहो अत्र, नो अत्र इत्यादौ नाकारस्य लुप् । भुरित्यत्र योग-

(१) (मूले ओअन्त इत्यसन्धिकमङ्गीकृत्याह) ओअन्त इति पृथक्कर-
णादृच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्यथा व्रजवदरलजनिम इत्यादिवत् अजन्त-
स्यैव प्राप्तिः स्यात् । किञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि ओदन्तप्राप्तौ अन्तग्रहणं
ओदन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरेव निषेधो, न तु सर्ववर्णानामिति ज्ञापनार्थम् ।
अन्तावयवीयसन्धिश्च अचि पर एव सम्भवतीति अचि पर एव निषेधः । तस्माद्-
चर्यात् अजमात्रज्ञतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति बोध्यम् । तेन
अनन्त अ ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । न च अनन्त अ इत्यादिषु
अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम्,
यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरेपि निषेध इत्यवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा
गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसजेत् । अत एव अवगणित-मवसंतावज्ञाते
अवमानितञ्च परिभूते । सङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तस्त्रेषथो अथ इत्यभरोक्तः
संगच्छते । ननु कृष्ण एहि इत्यादौ भुतात्परस्य सेर्लोपः कथमिति चेत् सत्यं,
आदौ ह्रस्वात् सिलोपे पदसंज्ञायां पश्चादुद्वाराह्वानादौ भुतत्वे सन्धिनिषेधः
इति दुर्गादासः ।

ओऽन्त इत्यत्र यद्यपि येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् ओकारपदेन ओका-
रान्तो लभ्यते तथापि अन्तग्रहणं, अन्तावयवस्य सन्धिनिषेधार्थं ननु समुदायस्य,
तेन ईशानाहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेवेति । का—सि ।

विभागः कर्त्तव्यः (१) । पूर्वसूत्राद्वाशब्दं प्रावनुवर्त्य तस्य व्यवस्थया विकल्पयन्ति, तेन कृष्ण इति कृष्णेति इतावेवेति केचित् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः (२) यथा परे—

दूराद्धाने तु वाक्यस्य धावन्याच् भुविर्भाषया । पर्यायेण तथानृद्धैर्हयोरन्त्ययोरपि । अनन्त्ययोरथादूरे भवेत् प्रत्यभिवादाने । नाम्नो गोवस्य चैवान्त्याजस्त्रीशूद्रानसूयके । अथ पूजाप्रतिषेपानुयोगेषु (३) च वाक्यतः । इवाद्येन चिता योगे, तथा प्रश्नोत्तरे तु हेः । अथान्त्याच् चेर्द्विरुक्तस्य पर्यायेणैव भर्त्सने । अथ पूर्वस्य निन्दायामसूया सम्प्रति-क्रुधि । तथा विचार्यमाणानाम-धान्त्याजङ्गयोगतः । त्यादि-सापेक्षक-त्यादेराशिपि प्रेष्यनिन्दयोः । तथाय सर्वदानाश्च प्रश्लाख्याने भवेदथ । पूजा-प्रश्न-विचारेषु तथा प्रत्यभिवादाने । एचः भुयादिभागः स्यादनन्त्यभागस्य युद्धवेत् । न तु द्वैच, इति प्राह लौकिके शाकटायनः ।

वाक्यस्य मध्ये धौ अन्याच् भुःस्याद्वा दूराद्धाने सति, स्वाभाविक-प्रयत्नातिरिक्त-प्रयत्नोच्चरितत्वं दूराद्धान तस्मिन् सति । कृष्णश्च एहि, एहि कृष्णश्च, पक्षे कृष्णेहि । तथा (चनृद्धः) ऋद्धिर्लो रुसंज्ञको धावच् पर्यायेण भुर्वा स्यात् दूराद्धाने सति । देवदत्तश्च एहि, एहि देवदत्तश्च, पक्षे देवदत्तेहि । रु इति किं एहि सु-

(१) अतस्य नञा योगस्य विभागश्च । सन्धिनिषेध सन्धिश्च भवतोत्पद्ये ।

(२) अनुक्तानां समुच्चयः सम्बन्धोऽर्थो यस्य सः । यत्र अपरेऽपि केचित्

नियमाः सन्तीति चकारेण सूचितमित्यर्थः ।

(३) प्रतिषेपस्तिरस्कार, अतुयोग इत्यादि ।

रथ३ अत्र अन्त्याच् पूर्व्वेण (१), सुरथेहि च । अनृदितिकिं कृष्ण३
 एहि । अन्त्ययोरनन्त्ययोश्च हैहयो(२)रच् भुः स्याद्वा दूराद्धाने
 सति । अम्ब है३ है३ अम्ब, अम्ब है३ है३ अम्ब, पत्ते अम्ब३ है
 अम्ब३ है हायम्ब३ हैऽम्ब३ । है हे शब्दौ सम्बोधनार्थद्योतकौ ।
 स्त्रीशूद्रानसूयकभिन्नानां (३) प्रत्यभिवादने नाम्नो गोत्रस्य च धाव-
 न्त्याचः भुः स्याद्वा । अभिवादितेन गुरुणा प्रयुक्ताभिवादक-
 स्याशीः प्रत्यभिवादनम् । आयुष्मान् भव वशिष्ठ३, आयुष्मान्
 भव गार्ग्य३ । नामगोत्रयोरितिकिं आयुष्मान् भव वत्स । स्त्री-
 शूद्रादौ तु आयुष्मती भव गार्गि, आयुष्मान् भव नापित, आयु-
 ष्मान् भव जाल्म । अदूरार्थोऽयमारम्भः, दूरे तु पूर्व्वेणैव । पूजा-
 द्यर्थेषु वाक्यानामन्त्याच् भुः स्याद्वा । पुनर्वाक्यग्रहणं ध्वनि-
 साधारणप्लुत्वार्थं (४) शोभनः खल्वसि मैत्र३, मैत्र भोः
 किमाश्चर्य्यं३, अद्य आहमित्यात्य३, अयमप्यदूरार्थः । इवार्थ-
 चित्शब्दयोगे वाक्यानामन्त्याच् भुः स्याद्वा । राजाचिद्ब्रूते३ राज-
 वददतीत्यर्थः । प्रश्नोत्तरे हे रन्त्याच् भुः स्याद्वा । कटमकार्षं हि३
 प्रश्नस्य प्रतिवचनं तत्र । भर्त्सनेऽर्थे धे हि रक्तस्यान्त्याच् पर्यायेण
 भुः स्याद्वा । कर्ण३ कर्ण३ अद्य क गम्यते, कर्ण३ अद्य क गम्यते ।
 निन्दाद्यर्थेषु हेः पूर्व्वदस्यान्त्याच् भुः स्याद्वा अर्जुन३ अर्जुन धिक्

(१) पूर्व्वेण पूर्व्वनियमेन अन्त्याचः भूर्वास्यादित्यर्थः ।

(२) हैहे इति शब्दयोः ।

(३) अनसूयको मूढः ।

(४) सम्बोधनासम्बोधनसाधारणम् ।

त्वामित्यादि । इदमन्यत्राप्युहनीयम् (१) । सन्दिग्धे वस्तुनि तत्त्व-
परीक्षा विचारः, तद्विषयाणां वाक्यानां पूर्व्वदस्यान्याच् झुः स्याद्वा
अहिश् नुं रज्जुः । अद्भ्ययोगे त्याद्यन्त-सापेक्ष त्याद्यन्तस्या-
न्याच् झुः स्याद्वा । अद्भ्य क्रीडश् पुरा बुध्यसे जात्मा । अन्यत्र अद्भ्य-
क्रीडश् अद्भ्य कूज । आशीर्वादाद्यर्थेषु चानद्भ्ययोगेऽपि त्याद्यन्त-
सापेक्षत्याद्यन्तस्यान्याच् झुः स्याद्वा । रुद्रं भजश् चिरं जीव्याः ।
भृत्य धान्यं तुनोहिश् अजाश्च रक्ष । स्वयं दुग्धं भुङ्क्तेश् उपाध्यायं
तक्रं पाययति ।

प्रश्नाख्यानयोः सर्व्वेषां दानां अन्याच् झुः स्याद्वा । अगमश्च
पूर्वाश्च ग्रामाश्च अग्निभूतश्च । अगमश्च पूर्वाश्च ग्रामाश्च
भोः । पूजाद्यर्थेषु एव आदिभागस्य झुः स्याद्वा, अन्यभागस्य
युत्स्याद्वा न तु इतिपक्षस्य एव । शोभनः खल्वसि अग्नेश्च,
पूजायाम् (१) । आगच्छश्चः शैलश्च अग्निभूतश्च, प्रश्ने ।
होतव्यं दीक्षितस्य गृहश्च, विचारे । आयुष्मन्तौ भवतं वत्तश्च,
प्रत्यभिवादाने । एषु किं शोभनः खल्वसि अग्ने । दूरे तु शोभनः
खल्वसि अग्नेश्च । इत्य एवमु आयुष्मन्तौ भवतं कन्ये इति पूर्व्वेण
झुः न अत् युतौ । यत्र यत्र झुस्तत्रैव विकल्पः, यत्र यत्राचि
झुर्व्विहितः तत्र सन्ध्यभावः, यत्रानचि तत्र प्रसङ्गादुक्तः । झु-
प्रकरणं छान्दसमिति परे । शाकटायनसु भाषायामपि अतएव
लिखितमस्माभिः ।

४२ । व्वहेऽमीरवे ।

(व्व-हे ७।, अमी ई ऊ-ए = रवे ।१।) ।

व्वे निष्पन्नो ऽमी शब्दो, हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति ।

अमी-ईशाः, हरी-एतौ, विष्णू-इमौ, गङ्गे-इमे ।

व्वहे किं अस्ययं, बध्वर्थः ।

मर्यादायामित्यादि । मर्यादा सीमा, अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियायोगो धातुना सह सम्बन्धः, ईषदर्थोऽल्यार्थः, क्रमेणोदाहरति आत्मबोधादिति । आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्तं आ एकदेशात् एकदेशं व्याप्य हरिः आलोकि सम्यक्प्रकारेण दृष्टः । आ उपरतैरीषदिरक्तैर्जनैरित्यर्थः । अडिदुदाहरति आ एवमिति । मर्यादा महिमा, आ इति वाक्यं, तत्त्वस्य तवान्तःकरणस्य एवं एतादृशी मर्यादा, अर्थात् मया यदुक्तं तत् त्वया न कृतं इति भावः ; तत्त्वं ब्रह्मणि तद्भावे वाक्यभेदे च चेतसीति धरणिः । आ एवं भवता एतादृक् कथमुच्यते त्वद्वाक्यान्मया यदङ्गीकृतं तत्कृतमेवेति पूर्ववाक्यानन्तरं स्मरणं, उभयत्र न सन्धिः ।

४२ । व्वहे । व्वञ्च इञ्च तत् तस्मिन् । अमी इति लुप्त-
प्रीक्तान्तं दं, रवे इति लुक्तप्रीव्वं दं, ईश्च ऊश्च एश्च ते । भिन्नदाभ्यां
व्वहयोः क्रमेणोदाहरति अमी ईशा इत्यादि । गङ्गे इमे इति ।
ह-निष्पन्नस्य एकारस्य निषेधात् पचेते इमौ इत्यादौ न स्यात् ।
पचेते अत्र इत्यादौ तन्निमित्तत्वान्नाकारलुप् । अचीत्यनुवर्तते,
तेन कामवाचकात् इ शब्दात् औ ई, दधि ई दधी इति स्यादेव,

४३ । स्योदितौ ।

(सि ओत् = स्योत् । १', वा । १', इतौ । ७) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे ।

विष्णो-इति विष्ण-इति विष्णविति ।

एवं मधु ऊ मधू । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वं तेन अमुकेऽत्र,
अतएव अदसौ मात् पर इंदूदेत् सन्धिर्न स्यात्, अके तु अव
स्यादिति परे, हे सन्ध्येऽस्तमनोदये, मणीवादयश्च सिद्धाः ।
मणी आदीनामिवे एव नान्यत्र तेन मणी अत्र मणी इति ।
मणी आदयस्तु—मणी भाव्यापती चैव जायापती च जम्पती ।
वाससो रोदसौ चैव पेचुपी दम्पती तथा इति । यद्यपि कादम्ब-
खण्डितदलानि व पद्मजानि, प्रशस्तलिखितानि व केशिदन्त-
क्षतानि, शात्रवं य यशः पपुरित्यादौ इवार्थोऽपि वशब्दोऽस्ति,
तथापि इवे अनिष्टवारणार्थमिदम् । अम्ययमिति अमधोर्भावे
घञ् स्वपक्षे (१) अमो रोगः अस्यास्ति असौ अमी । बध्धर्थ
इति बध्धा अर्थ इति वाक्यम् ।

४३ । स्योत् । सौजात ओत् स्योत् शाकपार्थिवादि-
त्वान्मध्यपदलोपः । विष्णो इति । सन्ध्यभावपक्षे ओरवादेशे
अयामित्यादिना वा लुप्, लुवभावपक्षे विष्णविति । सौजात
इत्युक्तेः गवित्यत्र अनुकरणे माभूत् ।

४४ । उज् णपात्त्वचि व वा ।

(उज् ।१।, णपात् ५।, तु ।१।, अचि ७।, व ।१।, वा ।१।) ।

उज् सन्धिं वा नाप्नोति इती परे, णपात् परस्तु वो वा स्यादचि ।

उ-इति, विति । किम्बुक्तं किमु उक्तम् ।

४५ । वेक् स्वश्चार्णेऽसे ।

(वा ।१।, इक् ।१।, स्वः १।, च ।१।, अर्णे ७।, असे ७।) ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति, स्वश्च वा स्यादर्णे परे, नतु से, दान्ते ।

शाङ्गी-अत्र शाङ्गी-अत्र शाङ्गी । असे किं—हर्यर्चा ।

४४ । उज् । उज्निः प्रश्नार्थः । इतावित्यनुवर्तते अत आह इती परे इति । णप् प्रत्याहारः तस्मादुजो वोऽचि वेत्यर्थः । उ इतीति पूर्व्वेण नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पः । पक्षे विति । किम्बुक्तमिति सन्निपातलक्षणस्य विधेरनिमित्तत्वान्ननुः । रूपान्तरत्वात् शुभंयुमाचक्षाणः शुभंय् उ, शुभंयु इति शुभं-विति इति तु पूर्व्वभागे न । णपात्सानुनासिको व-इत्यन्यः । किमु उक्तमिति व-विधानाभावपक्षे नाजोऽन्त इति सन्धि-निषेधः, उपदेशवस्थायां केवलाचो ग्रहणात् । वाशब्दव्यवस्था इती उजः सानुनासिको घादेशः तेन ऊँ इति इत्यपि ।

४५ । वेक् । इक् प्रत्याहारः । न र्णः अर्णस्तस्मिन् । शाङ्गी अत्र इति स्वविधानसामर्थ्यान्न यः । वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् अदान्तेऽपि क्वचित्, यथा—अरी अर्त्ति, अरि अर्त्ति,

४६ । ऋक् । (ऋकि ७, अक् । ११) ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्तय वा स्यात् ।

ब्रह्मा-ऋपिः, ब्रह्मा-ऋपिः, ब्रह्मर्षिः ।

इति अच्-सन्धिपादः ।

अर्थ्यन्ति इत्यादि । इर्थ्यन्तेति हरेरर्चा इति वाक्यं, इदन्तु (१) भाष्यमते । परे तु नित्यसवर्जनात् नद्या अन्ध इत्यर्थे नदी अन्धः, नदि अन्धः, नद्यन्ध इति । नित्यसे तु नद्यर्थमिति स्यादेव ।

४६ । ऋकि । ऋग्वैदिकी प्रत्याहारी । अत्रास इति नानुवर्तते, तेन महायासाहपियेति महाऋपि, महऋपि, महर्षिरिति । तथाच उच्चारित-रुचिर-ऋचां चाननानां चतुर्णां मिति सूर्यगतके । अत्रापि नित्यसवर्जनात् अन्धर्षी इत्यादि उदाहरन्ति केचित् । वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् गीः परार्द्धतीत्यादौ न स्यात् । अत्र केचिदाहुः—“ऋतोरलाहदल्ल-तोर्वा लोपस्ताभ्याम् घञ” । ऋकारस्य ऋकारे परे रः लृकारे परे लः स्याद्वा, ऋतो लोपय वा ऋदल्लतोः परयोः, रलाभ्यां परयो ऋदल्लतोर्घञ । पितृणं, पितृणं, पितृणं पचे पितृऋणं, पितृणम् । होत्सृकारः, होत्सृकारः, होत्सृकारः पचे होत्सृकारः, होत्सृकारः इति । परे तु, ऋत ऋदल्लताहदल्लदभ्यां

वा ऋता तु लृट् लतः । ऋकारस्य ऋकारेण सह रेफभाग-
 द्वययुक्त ऋत्, ऋकारस्य लृकारेण सह लभागद्वययुक्त लृत् वा
 स्यात्, लृकारस्य तु ऋकारेण सह लभागद्वययुक्त लृच्च वा ।
 होट् ऋकारः, होट् लृकारः इत्यत्र होत्कारः, होत्लृकारः ।
 गम्लृ ऋकार इत्यत्र गम्लृकारः पक्षे यथा प्राप्तम् । अस्मन्मते
 तु वा शब्दस्य बाहुल्यात् ऋकि ऋको घं-सन्ध्यभाव-स्वाः प्रवर्तन्ते ।
 तथाहि पितृणं, पितृऋणं, पितृणम् । प्रागृको घाभावात्
 “सहर्णेघं” इति घं कृतेऽपि वा स्वः । स रेफभागद्वययुक्तः । ऋकारे
 त्रयोऽङ्गभागाः सन्ति तन्मध्यवर्ती तुरीयोरेफः । इकारभागः
 पूर्वार्धे उपर्यध उवर्णभाक् । पूर्वार्धभागवर्णांशो रेफस्तन्मध्य-
 संस्थित इति शिच्चाकारवचनात् ऋकारद्वयादेशे घस्य स्वत्वे रेफ-
 भागद्वयासिद्धेः तेन पितृणं इति (१) । कचिदपवादविषयेप्युत्तर्गो-
 ऽपि निविशते इति न्यायात् यलायवायाव इति रलौ तेन पितृणं,
 पितृकारः, गम्लृकारः ।

इकोयलन् वार्षेऽचि । इकः क्रमात् यलन् वा स्यात् अर्णे
 अचि परे । अनावितौ । दधियत्र, मधुवत्र, कर्तृरत्र, शक्लृलत्र ।
 एवं सेऽपि । त्रियम्बकः, भूवादय इत्यादि, पक्षे दधि अत्र
 दध्यत्र इत्यादि । अर्णे किं दधीदम् । अचि किं-दधि तिष्ठति ।

(१) . स रेफभागद्वययुक्त इत्यारभ्य तेन पितृणमित्यन्तस्य टीकांशस्य टिप्पणी
 परिशिष्टे द्रष्टव्या ।

हस्-सन्धिः ।

४७ । सु शुभिः शृशात् ।

(सुत् ११, शृशुभिः ३॥, शृशु १२, अशात् ५) ।

सकारतवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु शात् परौ । सञ्चित्, शार्ङ्गिञ्चय । अशात् किं प्रश्नः ।

४८ । पृभिः पृष्यदान्तटोः ।

(पृटुभिः ३॥, पृटु १२, अपि ७, अदान्तटोः ५) ।

४७ । सु शुभिः । स च तुय तत्, श च चवय ते यवः तैः, अवयवापेक्षया च्चं, यथा—अचः अचामिति, श च शुय तत् । इविपये च्चनिर्देशात् (१) नञ् तत्पुरुषः, कञ् धातुः, अच् तकार इत्यादी न स्यात् । एके तु अच्यच्ताच्चेप्पिरिति ज्ञापकात् दान्तचोः परस्य स्तोद्युत्वं न स्यादित्याहुः । अचश्च नञश्च इत्यादी चजाभ्यां सस्य श इति केचित् (२) । सस्य शत्वं यथा कण्ययिन्य इत्यादी । दान्तादान्तसाधारणोऽस्य विषयः, अतएवादान्ते प्रत्यु-दाहरति प्रश्न इति । प्रच्छ धोः स्वपरचेत्यादिना नङ्, न जिघ्र, छोः शूटाविति कस्य शः ।

(१) शुभ्यामितिकर्त्तव्ये शुभिरितिकरणात् ।

(२) 'अच्य अच्यश्चिरिति अच्यच्ताच्चेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्त चवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्यातामिति बोध्यम्, ज्ञापक ज्ञापिताविम्बयो सञ्चयमनुसरन्तीति न्यायान् । तेन नञ्चमाश्च कञ्धातुरित्यादयः सिद्धाः । किञ्च अचश्च नञश्च इत्यादी समयोः परवोचवर्गस्य दान्ततुल्यत्वे अपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् ह्रस्वः सस्य तात्त्व्यशकारत्वम्"—इति दुर्गादासः ।

सकारतवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकारटवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ ।

तट्टीका, चक्रिण्टीकसे । अषि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं षट्-ते ।

४६ । षष्ठां षस्रवति षस्रगर्थ्यः । (१॥) ।

एते निपात्यन्ते ।

५० । ले लस्तोः । (ले ७, लः ११, तोः ६ ।) ।

ले परे तो लंकारः स्यात् । तल्लयः, विद्वाँल्लिखति ।

४८ । टुभिः । टुभिरिति पूर्ववत् । ष च टुश्च तत्, न ष अष तस्मिन्, दस्यान्तो दान्तः स चासौ टुश्चेति सः, न सः अदान्तटु-स्तस्मात् । तथाच दान्तटवर्गात् उच्चार्यमाणौ सकारतवर्गा-वित्यर्थः । तेन षट्सन्त इत्यत्र तनि कृते अदान्तत्वेऽपि प्राग्दान्त-परत्वान्न टुत्वमिति । व्वनिर्देशान्न यथासङ्गम् । स्तु इत्यनु-वर्त्तयन्नाह सकारतवर्गाविति । अस्यापि दान्तादान्तयोर्विषयः ।

४९ । षष्णाम् । षष्णाच्च षस्रवतिश्च षस्रगरी (१) च ताः । अनुकरणात् न त्तेर्लुक् । षष्णामिति नुमि डे प्राप्ते णो निपात्यते । नवतिनगर्थीर्दान्तटोः परत्वादप्राप्ते णत्वं निपात्यते । नगरीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् षड्-नगरमित्यत्र न स्यात् ।

५० । ले । तल्लय इति । लीयत इति भावे अल् ; तस्य लय इति वाक्यम् । यद्वा लीयते अस्मिन् लयः, स लयो यस्येति

यलो द्विधारी निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिक स्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५१ । ओ नुं भस्यदान्ते ।

(ओः ६॥, नुः १॥, भसि ७॥, अदान्ते ७॥) ।

अदान्ते स्थितयो मैनयो नुं स्यात् भसि परे । रंस्यते, वृंहितं ।

विग्रहः । ननु यलस्य सानुनासिकत्वं कुत इत्यत आह यलो द्विधेत्यादि । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, यल इत्यस्य विशेषणं । तथाच रभिन्नयलो द्विधा द्विप्रकारः, एको निरनुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मरहितः, (१) अपरः सानुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मसहितः । तथाच शिञ्जाकाराः—अन्तस्या यरलवा ईपत्-स्पृष्टा, रेफवर्जिताः द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च इत्याहुः । जम इति, जमः प्रत्याहारः । अनुनासिक इति अनु पयात् नासिकया उच्चार्यते यः सोऽनुनासिकः । जमस्तु अनुनासिकएव तेन हेतुना तत्स्थाने य आदेशः सः सानुनासिकः स्यात्, न निरनुनासिक इत्यर्थः । विद्वान्निष्ठिति इत्यादौ सानुनासिको लकारः । एवं यैयम्यते सँव्वस्तर इत्यादि ।

५१ । ओः । म च न च तौ तयोः । न दान्तोऽदान्त-स्तस्मिन् । रंस्यते इति रम धोः स्यते । वृंहितमपि वृद्धि वृद्धौ क्त, इदित्त्वान्नुन्, अनेन नस्य नुः ।

सकारतवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकारटवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ ।

तट्टीका, चक्रिण्ढीकसे । अषि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं षट्-ते ।

४६ । षष्ठां षष्ठावति षष्ठागर्थः । (१॥) ।

एते निपात्यन्ते ।

५० । ले लस्तोः । (ले ७, लः ११, तोः ६ ।) ।

ले परे तो लकारः स्यात् । तल्लयः, विद्वाँल्लिखति ।

४८ । टुभिः । टुभिरिति पूर्ववत् । ष च टुश्च तत्, न ष अष तस्मिन्, दस्यान्तो दान्तः स चासौ टुश्चेति सः, न सः अदान्तटु-स्तस्मात् । तथाच दान्तटवर्गात् उच्चार्यमाणौ सकारतवर्गा-वित्यर्थः । तेन षट्सन्त इत्यत्र तनि कृते अदान्तत्वेऽपि प्राग्दान्त-परत्वान्न टुत्वमिति । व्वनिर्देशान्न यथासङ्ग्रहम् । सु इत्यनु-वर्त्तयन्नाह सकारतवर्गाविति । अस्यापि दान्तादान्तयोर्विषयः ।

४९ । षष्णाम् । षष्णाञ्च षष्ठावतिश्च षष्ठागरी (१) च ताः । अनुकरणात् न क्लेरुक् । षष्णामिति नुमि डे प्राप्ते णो निपात्यते । नवतिनगर्थीर्दान्तटोः परत्वादप्राप्ते णत्वं निपात्यते । नगरीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् षड्नगरमित्यत्र न स्यात् ।

५० । ले । तल्लय इति । लीयत इति भावे अल् ; तस्य लय इति वाक्यम् । यद्वा लीयते अस्मिन् लयः, स लयो यस्येति

यलो द्विधरो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिक स्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५१ । ओ नु भस्यदान्ते ।

(ओः ६॥, नुः १॥, भसि ७॥, अदान्ते ७॥) ।

अदान्ते स्थितयो र्भनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते, वृंहितं ।

विग्रहः । ननु यलस्य सानुनासिकत्वं कुत इत्यत आह यलो द्विधेत्यादि । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, यल इत्यस्य विशेषणं । तथाच रभिन्नयलो द्विधा द्विप्रकारः, एको निरनुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मरहितः, (१) अपरः सानुनासिकः अनुनासिकत्वधर्मसहितः । तथाच शिक्षाकाराः—अन्तस्या यरलवा द्विपत्-सृष्टा, रेफवर्जिताः द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च इत्याहुः । जम इति, जमः प्रत्याहारः । अनुनासिक इति अनु पद्यात् नासिकया उच्चार्यते यः सोऽनुनासिकः । जमस्तु अनुनासिकएव तेन हेतुना तत्स्थाने य आदेशः सः सानुनासिकः स्यात्, न निरनुनासिक इत्यर्थः । विद्वंसिखति इत्यादौ सानुनासिको लकारः । एवं यैयम्यते सँव्वत्सर इत्यादि ।

५१ । ओः । म च न च तौ तयोः । न दान्तोऽदान्त-स्तस्मिन् । रंस्यते इति रम धोः स्यते । वृंहितमपि वृद्धि वृद्धौ क्, इदित्त्वानुन्, अनेन नस्य नुः ।

५२ । जपे जम् नो ।ः (जपे ७, जम् ११, नोः ६॥) ।

अदान्ते स्थितस्य नो जपे परे जम् स्यात् । शान्तः, अङ्कितः ।

५३ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

(वा ११, तु ११, अरयपे ७, अरयम् ११) ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्जयपे परे रेफवर्जयम् वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यँय्यम्यते यंयम्यते, हरिम्भज हरिम्भज । कम्पते इति पूर्व्वेण नित्यम् । अरे किं—रंरम्यते ।

५२ । जपे । जपजमौ प्रत्याहारौ । शान्त इति शम् धोः क्ते जमुजोभस्यणाविति घः, पश्चात् पूर्व्वेण नो क्ते अनेन नः । अङ्कित इति अकिक् लक्ष्मणि (१) क्त, इम्, नुण्, पश्चात् पूर्व्वेण नो क्ते अनेन ङः । अत्र पूर्व्वसूत्रात् क्तोरित्यनुवर्त्य तन्नोरेव ङम् तेन जंजप्यते इत्यादौ न नित्यं, किन्तु परसूत्रेण विकल्पः (२) भूषीति क्ते सिद्धे जप इति कारणात् इन्दांचकार इत्यादौ आमो नो न नित्यं जम्, गौरवादर्थ्याधिक्यमिति ।

५३ । वा त्व । नास्ति रो यस्मिन् सोऽरः, अरश्चासौ यपश्चेति स तस्मिन् । एवं अरश्चासौ यम् चेति सः । यप्यमौ प्रत्याहारौ । अदान्त इत्यनुवर्त्तते, सिंहावलोकितन्यायेन दान्त इत्यपि ; अत आह दान्तेऽदान्ते इति । यँय्यम्यते इति यमधो र्यङ् जमजपेत्यादिना नुण् । इह सामान्यनोर्ग्रहणात् यम् ।

(१) लक्षा चिह्नयुक्तकरणमिति दुर्गादासः ।

(२) जंजप्यते इत्यादौ जमजपेत्यादिना अनुस्वारागमेन तस्य क्तोः स्थानजातत्वाभावाद् नित्यमित्यर्थः ।

५४ । दान्ते मो ऽसम्भाजो हसे नुः ।

(दान्ते ७, मः ६, असम्भाजः ६, हसे ७, नुः १) ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात्, न तु सम्भाजः ।

शिवंस्तोति । असम्भाजः किं—सम्भाडिति ।

एवं वँव्यस्यते वंव्यते, लँल्यस्यते लंल्यते इत्यादान्ते । दान्ते ता
सँयन्ता, संयन्ताः, सँव्यत्सरः, संवत्सरः, संल्लयः, संलय इत्यादि ।
कम्पत इति कपि ड चलने, ते, इदित्त्वानुष्, ओ नुँरिति नौ
कृते अपे जम् इति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हकारस्य
व्यवधानेऽरयपेऽरयम्, तेन किँय्छः, किछः, किँव्छलयति किँछ-
लयति, किँल्छादयति किँछादयति, किन्ङ्रुते, किँङ्रुते, किम्छल-
यति, किँछलयति (१) । अर इति किं—किं ङादयति ।

५४ । दान्ते । दस्यान्तोदान्तस्तस्मिन् । न सम्भाट् असम्भाट्
तस्य । क्षिबन्तनिर्देशात् संरानते इत्यादौ न स्यात् (२) । “वा
विरामे” इत्यन्यः । रामं, रामम् । दान्ते किं गम्यते । हसे किं ?
अहमत्र ।

(१) “नमयवलाः परभूता यस्मिन् तस्मिन् हकारे परे पदान्ते मकारस्य स्थाने
यथाक्रमं नमयवला वा भवन्ति । यवलाः सातुनासिका निरतुनासिकाश्च भवन्ति,
इह त सातुनासिकानामेव विधानम् । ङ्रुते इति ङ्रुट् अपनयने । झन झञ
सञ्चनने घटादिः । ह्य इत्यव्ययं गतदिनमभिधत्ते । ह्यादौ घप्ते च” इति
गोवोषन्द्रः ।

(२) इति शब्देन सम्भाट् शब्दो यस्मिन् ङ्रुट् सत्तैव वर्ज्यमिति बोध्यते ।
इदित्सु—येनेट् राज्ञस्तेन मयत्सखेन्द्रस्य यः । शास्त्रि यथाश्रया राष्ट्रः स
सम्भाडित्यमरोक्ते । तेन च शोभनं राजते संराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेवेति दुर्गादायः ।

५५ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

(पुंसः ६।, सन् ११, खपि ७, अम्परे ७, अख्ये ७) ।

पुंसो मस्य सन् स्यात्, अम्परे खपि परे, न तु ख्ये ।

पुंस्कोकिलः । अम्परे किं—पुंक्षीरम् । अख्ये किं—पुंख्यातः ।

५५ । पुंसः । अम् प्रत्याहारः । अम् परो यस्मात् स तस्मिन् ।
न ख्योऽख्यस्तस्मिन्, खपीत्यस्य विशेषणम् । पुंस्कोकिल इति
पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति इति वाक्यं । विधानसामर्थ्यात् न पुनः
स्यान्तलुक् । एवं पुंस्करोति पुमितिपदं करोतीति वाक्यम् ।
पुंस्मानमित्यादि । पुंक्षीरमिति पुंसः क्षीरमिति वाक्यम् । पुं-
ख्यात इति पुंसा ख्यात इति वाक्यम् । सन्धनुनासिको नोर्वा
समस्तु सुमि सन्नपि । नो रनुनासिको वा स्यात् सनि, सुमि तु
समः सन्च वा स्यात् ।

सकतानां (१) क्रमाद्विले सर्वेषाञ्च (२) द्वयोर्द्वयोः ।

अनुसारे भवन्यष्टावष्ट स्युरनुनासिके ।

मते षोडश वा ज्ञेयाः कज्जट-श्रुतिपालयोः ॥ (३)

संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता
संस्कृता संस्कृता । संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता
संस्कृता संस्कृता संस्कृता संस्कृता । कज्जटश्रुतिपालयो

(१) स क त एषां वर्णानां ।

(२) सर्वेषां सकतानां ।

(३) कज्जटश्रुतिपालयोस्तदाख्यवैयाकरणविशेषयोः ।

५६ । नो ऽप्रशामश्छते ।

(नः ६।, अप्रशामः ६।, छते ७।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यात्, अम्परे छते परे, न तु प्रशामः । शार्ङ्गिञ्छिन्धि, चक्रिंस्त्राहि । अम्परे किं सन्तुसरुः । अप्रशामः किं—प्रशान्तनोति ।

५७ । कांस्कान् नृः पि वा ।

(कांस्कान् ११।, नृः ११।, पि ७।, वा ११।) ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन्पाहि ।

मंतभेदात् षोडशरूपाणि (१) । केचित् सनि मलोपे चत्वारि यथा—सस्कर्ता सरस्कर्ता सस्स्कर्ता सस्कर्ता इत्याहुः ।

५६ । नो । न प्रशान् अप्रशान् तस्य । शार्ङ्गिञ्छिन्धि इति, छिदधोर्हि ग्रण्, नणो न, हेर्धिः, सनि वानुनासिकः शार्ङ्गिञ्छिन्धि इत्यपि । चक्रिंस्त्राहि इति त्रायते इति त्राः, त्रा इव प्राचरेति कि, हि, त्राहि । अन्ये तु त्राधुरदादिरप्यस्ति इत्याहुः । सानुनासिके चक्रिंस्त्राहि इत्यपि ॥

५७ । कां । कानिति द्वीव्वान्तस्य कानिति द्वीव्वान्ते, नृन् इत्यस्य प्रकारे सन् वा स्यात् । कांस्कानिति । सानुनासिके कांस्कान् । सनभावपक्षे कान् कान् वीष्णार्थे हिः । नृनित्यस्य

(१) “हि सकारमेक सकारं त्रि-सकारं रूपलयं सातुस्सार सानुनासिकभेदात् षट्प्रकारः, तदेव द्विसकारभेदात् द्वादशप्रकारमेतदेव भाष्ये दर्शितम्” इति बेट्टे-चन्द्रः ।

५८ । न ण टन ड् चकन् श शस् स शसि वा ।

(न ण टन डः ६।, चकन् ।१।, श शस् स शसि ७।, वा ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयो स्तन् से,
डस्य कन् शसि, स्यादा । सञ्चम्भुः सञ्ज्शम्भुः सज्ज्शम्भुः, सुगण्ट-
षष्ठः सुगण्षष्ठः, षट्त्सन्तः षट्सन्तः, सन्त्सः सन्सः, प्राङ्षष्ठः
प्राङ्षष्ठः ।

५९ । चपोऽवे जब् । (चपः ६।, अवे ७।, जब् ।१।) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यात् अवे परे । वागीशः, चिद्रूपः ।

पकारे पञ्चधा—नृः पाहि नृः पाहि नृंस्याहि । सर्वत्र निपा-
तनात् सन् विश्व । पक्षे नृन् पाहि नृंस्याहि इति परे ॥

५८ । टश्च नश्च तत्, नश्च णश्च टनश्च डश्च तत्, तस्य ।
एष्वकार उच्चारणार्थः । चकः प्रत्याहारस्तस्मान्नमितं करोति, तेन
चकन्, तथाच चकोपस्थितचतुर्णां न इत्यर्थः, अतएव यथाक्रमं
दर्शयति दान्ते स्थितस्येति । सञ्चम्भुरित्यादि—नस्य चनि कृते
आगमो यङ्गत्त स्तदुग्रहणेन गृह्यते (१) इति न्यायात् नस्यादा-
न्तत्वे स्तोर्नुरिति नुः, पश्चात् जपे जम्, शहोश्चपादिति वा क् ।
चनभावपक्षे सज् शम्भुः । सुगण्ट्षष्ठ इति शसः प्रत्याहार-
त्वज्ञापनार्थं मूर्धन्येनोदाहृतम् । एवं टनि वा क्त्वे सुगण्ट्कम्भुः
सुगण्ट्शम्भुरिति, एवं सुगण्ट्साधुरिति । प्राङ्षष्ठ इत्यादि ॥

(१) यङ्गत्तो यस्य स्थानजातः । तदुग्रहणेन गृह्यते तद्वत् ज्ञायते इत्यर्थः ।
अत्र दुर्गादासः—न ण ट न ड् इत्यस्य पञ्चस्यन्तत्वे चकि कृतेऽपीदृशद्वौ षष्ठ्यन्तस्य
चकन् विधानं तदङ्गत्तत्वेन चनादीनां पदान्तत्वार्थमित्याह ।

६० । जमे जम् वा । (जमे ७, जम् ११, वा ११) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् वा स्यात् । एतन्मुकुन्दः
एतदमुकुन्दः ।

६१ । त्ये । (७) ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिक्यं,
पाङ्गयम् ।

५८ । चपो । चपञ्चौ प्रत्याहारौ । परवकारेणावप्रत्या-
हारं ज्ञापयन्नाह चिद्वृप इति ।

६० । जमे । पूर्वसूत्राच्चप इत्यनुवर्त्तते । अथ यद्यपि अन्ते
चपञ्चवाविति विधानात् (१) वाकारं विनैव एतदमुकुन्द इति
सिध्यति (२) तथापि वागब्द एव ज्ञापयति विरामाभावे दान्ते
भूपद्यप् एव, विरामे चपञ्चवाविति, तेन (१) परसूत्रस्य सार्थ-
कत्वमिति । एतन्मुकुन्द इति ।

६१ । त्ये । दान्तस्थितस्य चपस्य नित्यं जम् स्यादित्यर्थः ।
त्ये जणनडाभावादाह त्ये म इति । चिदात्मकमित्यर्थे मयट् ।

(१) चपञ्चवाविति विधानात् वक्ष्यमाण भूपभगोरिति सूत्रे इति शेषः ।

(२) इति सिध्यति—एतदमुकुन्द इत्यत्र एष चासौ मुकुन्दचेति मभासे भुप्
विभक्तिकत्वेन दान्त्ये सिद्धे विरामपरतया भगो जवि कृते इकारो भवत्येवेत्या
शङ्काश्च तथापीति । एतदमुकुन्द इत्यत्र तु दान्त्येऽपि विरामाभावात् न भूप-
भगोरित्यनेन लङ् ।

(१) तेन यत्र सूत्रे विकल्पविधानेन । अन्यथा चिद्वृपमित्यनिष्टं स्यात् ।

६२ । शहोश्चपात् वामि क्कभभौ ।

(शहोः ६॥, चपात् ५१, वा ११, अमि ७, क्क-भभौ १॥) ।

दान्ते स्थितात् चपात् परयोः श-हकारयोः क्रमेणामि परे
क्क-भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्शिवः वाग्घरिः वाग्हरिः ।
अमि किं—वाक्श्चोतति ।

६३ । स्वाण्डोऽचि द्विः ।

(स्वात् ५१, ण्डः ११, अचि ७, द्विः ११) ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो ण्डो द्विः स्यादचि परे ।

सुगन्धीशः सन्नच्युतः प्रत्यङ्ङात्मा ।

६२ । शहोः । शच हच तौ तयोः, क्कच भभ् च तौ, अम्
प्रत्याहारस्तस्मिन् । तच्छिव इति स चासौ शिवश्चेति वाक्यं,
पक्षे तच्शिवः । एवं वाक्क्लृप्त्वा वाक्क्षत्त्वा वाक्क्ष्मशानं वाक्-
श्मशानं ; अनयोः परयोः शस्य नेच्छन्ति चान्द्राः (१) । वाग्घरि-
रिति, एषां यो येन इति नियमात् प्राक् समो भभ् पश्चात् चपो
जब् । त्रिष्टुब्भसति त्रिष्टुब्हसति इत्यादि ।

६३ । स्वात् । ण्ड प्रत्याहारः । सुगन्धीश इति सुगणयति
इति क्किप्, पश्चादनेन द्विः । स्वादिति किं—महानयं, प्राडास्ते ।
सनयडन्तो द्विरिति निर्देशात् त्य-ण्डो द्विर्न स्यात्, तेन सनन्तान्न
सनिथते इति भट्टवार्त्तिकम् । सन्निच्छायामिति निर्देशाच्च सूत्र-

(१) अनयोः लकारसकारयोः शस्य क्त्वभिनि शेषः, तथाच “लसुपरस्य नेति
कातन्त्रम्” इति संचिप्रसारसूत्रम्

६४ । छोऽचः । (छः ११, अचः ५१) ।

अचः परस्वरकारो द्विः स्यात् ।

कृतं विकल्पयति । नञोऽनाविति निर्देशात् अनो न द्विः तेना-
नन्तः अनेक इत्यादि (१) ।

६४ । छो । अच् प्रत्याहारस्तस्मात् । दान्त इति नानु-
वर्तते । मण्डूकगत्या शङ्खोपादित्यादिना वानुवर्त्य तस्य व्यवस्था-
वाचित्वात्—

परस्परानपेक्षायां दान्तात् सदाय वा भवेत् (२) ।

अमाडऽस्त्रात्तथा विश्वजनादेयेति कीर्तितम् ॥

यथा—तिष्ठतु कुमारी च्छवं हर देवदत्तेत्यादि (३) नित्यम् ।
माड्यर्जिताभ्यां घंभ्रभ्यां विकल्पः । गौरीच्छाया गौरीक्षाया,
क्षणाश्छिन्धि क्षणाश्छिन्धि । माडस्तु माच्छादयति । दान्ता-
दिति किं स्नेच्छयति, पूर्वेण नित्यम् । विश्वजनच्छत्रं विश्वजन-
च्छत्रं, दधिच्छाया दधिक्षाया इत्यादि छान्दसमित्यन्ये (४) ।

(१) “यत् अनङ्गुष्ठतरोऽप्याधौ धिघ्योरिति, अङ्गुष्ठान्दिपपादे र्णिननानु चे
इति, अनुयङन्तोद्विरित्यादिप्रापकादसमासेऽस्य विषयो बोध्यः । तेन सनन्त
यङन्त तिङन्ताः सिद्धाः । सल्लिङ्गशास्त्रे सदादि इत्यादौ तु प्रापकसिद्धस्यानित्य-
त्वात्”—का सि ।

(२) परस्परानपेक्षा यत्र नास्ति तत्रापि पदान्तदोषादुत्तरस्थो नित्यं द्विर्भवति
इत्येके । यत्रानेकावाक्यान्वामसम्प्रतिरेव—इति गोयीचन्द्रः । यत्र अजनपदस्य
आदिपदस्य च परस्परसम्बन्धो न स्यात् तत्रेत्यर्थः ।

(३) नात्र परस्परानपेक्षा, वाक्ययो र्भिसम्भवात्—इति गोयीचन्द्रः ।

(४) यस्य छयस्य इत्थो अधीति पाठः बङ्गपु पुस्तकेषु दृश्यते । संक्षिप्तसारे-
ऽपि “छोऽचः” इत्यस्य इत्थो “अच उत्तरस्थकारः स्तरे परे द्विर्भवती” त्युक्तम् ।

अचो क्ताभ्यामरो यपः । अचः पराभ्यां हकाररेफाभ्यां
रभिन्नयपो द्विः स्यादा । प्रङ्गुते प्रङ्गुते, लेङ्गि लेङ्गि, सूर्यः
सूर्यः, शूर्पः शूर्पः इत्यादि । अचः किं-संङ्गुते । यपः किं-वर्षा ।
अरग्रहणमुत्तरार्थम् ।

स्वादनचि । स्वात् परोऽरो यपो द्विर्वा स्यात् अनचि ।
सँध्यन्ता सँध्यन्ता, लृप्यते लृप्यते । स्वात् किं-वाव्योः । अरः
किं-धर्मः । अनचीति किं-दधि । विरामेऽपि-नक् नक्, अज्-
भिन्नत्वात् (१) । घादपीति केचित्-वाक् वाक् वाग् इत्यादि ।

रात् शस् । रेफात् परः शस् वा द्विः स्यात् अनचि । मर्ष्यते
मर्ष्यते । अनचि किं मर्षणम् ।

यल-णप-खप-शसेभ्यो णप यल-शस-खपाः । एभ्यः एते
क्रमात् दयाः स्युर्वा । उल्का उल्का, शुक्लः शुक्लः, क्षीरं
क्षीरं, स्कन्धः स्कन्ध इत्यादि ।

पुत्रादि-पुत्रपुत्रादिनोस्तोऽनाक्रोशे । पुत्रादिन् इति शब्दस्य
पुत्रपुत्रादिन् इति शब्दस्य च तकारस्य द्विर्वा स्यान्नत्वाक्रोशे ।
पुत्रान् पुत्रपुत्रान् वा अत्तुं शीलमस्याः सा पुत्रादिनी पुत्रा-
दिनी पुत्रपुत्रादिनी पुत्रपुत्रादिनी, व्याघ्री मत्सी वा । केचित्

अत्र गोयीचन्द्रेण “खरे परे इति वृत्तौ प्रमादपाठः, यतो नैतत् पाणिनि सर्व-
वर्म्मचन्द्रादिसम्मतम् । एवं सति ह्योच्छ्रते इत्यादौ द्वित्वं न स्यात्” इत्युक्त्वा खरे
परे इति निराकृतम् । ह्योच्छ्रते इति ह्योक् लज्जे इत्यस्माद्भावे ते ।

कातन्त्रेऽपि ‘द्विर्भावं खरपरम्बकारः” इति सूत्रे टीकाकारेण “खरात् पर
इति तत्पुरुषः न पुनः खरः परो यस्मादिति बद्धव्रीहिः, तेन उञ्छतीति न
द्विर्भावः, विच्छ्रते इति द्विर्भाव एवेत्युक्तम् ।

(१) अज्भिन्नत्वात् विरामस्येति शेषः ।

६५ । भप्भसोः खस्भवो चपजवावन्ते च ।

(भप्भसोः ६॥, खस्भवोः ७॥, चपजवौ १॥, अन्ते ७, च १॥) ।

भप्-भसयोः स्थाने खस-भवयोः परयोः क्रमात् चप-जवौ
स्तः, विरामेच । शिवच्छाया, अच्छा ।

पुत्रहती पुत्रजग्धी इत्यपि आहुः । अनाक्रोशे किं-पुत्रादिनी
पुत्रपुत्रादिनी वृषलि भूयाः ।

मू-नी-वयः । एते द्वयाः स्युर्वा । उर + + केण उर^{mm}पेण
उरः केण पक्षे उर + केणेत्यादि । परस्परानपेक्षायामित्यादि
शाकटायनमते, अन्यकृता तु उपेक्षितं, श्रुतिं प्रति भेदाभावात् ।

लोपो वा य-समभसे हसादय-भसस्य । हसात् परस्य यस्य
ये भसस्य समभसे लोपः स्यात् वा । आस्ये भवं आस्यं
आस्यं, हर्यते (१) हर्यते जर्गायति जर्गायति पिष्टि पिष्टी-
त्यादि । हसात् किं, शय्यते भेत्ता । भसस्येति किं, शार्ङ्गम् ।
समेति किं तर्ता ।

अभ्र-वभ्र-मभ्रां रो ये । एषां रस्य लोपो वा स्यात् ये ।
अभ्यते वभ्यते मभ्यते, पक्षे अभ्रते इत्यादि ।

६५ । भप् । भपादयः प्रत्याहाराः । क्रमादिति—

भपः खसे चपादेशो जवादेशो भसो भवे ।

विरामे तौ तयोः स्यातामित्यस्यार्थः प्रकीर्तितः ॥

शिवच्छाया इति शिवस्य छाया इति वाक्यं, कस्य छोऽच

वि-सन्धिः ।

६६ । वेः सोऽशसन्ते कृते ।

(वेः ६।, सः १।, अ-शसन्ते ७।, कृते ७।) ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णश्विन्यः, हरिष्टी-
कृते, विष्णुस्त्राता । शसन्ते तु—कः त्सरुः ।

६७ । से तु क-ख-प-फे वा ।

(से ७।, तु ११।, क-ख प-फे ७', वा ११।) ।

इति द्वित्वेऽनेन पूर्वस्य चः । न च्छतीति अच्छा (१) निम्नला ।
चपः खश् वा शसि । चपस्य खश् स्याद्वा शसि । दृख्श्यामा दृक्-
श्यामा अफ्सराः अप्सराः षट्सन्तः षट्सन्तः तथ् षष्ठः तत्षष्ठः ।
शसि किं वाग्हरिः ।

इति हस्-सन्धिपादः ।

६६ । वेः । शस् अन्ते यस्य सः, न शसन्तः अशसन्तस्तस्मिन् ।
कृत् प्रत्याहारः तस्य विशेषणं तेन शसन्तभिन्ने कृते इत्यर्थः ।
कृष्णश्विन्यः इति, अनेन से कृते चवर्गयोगात् शः । एवं हरिष्टीकृते
इत्यत्र टवर्गयोगात् षः ।

६७ । सेतु । सः समासस्तस्मिन् । भास्कर इत्यादि, भासं
करोति, भासा खरस्तीक्ष्णः, भासां पतिः, भासा फेरुरिति
वाक्यम् । परे तु भाःकर इति नेच्छन्ति । अत्राहुः—

(१) नजपूर्वात् को य लूनौ इत्यस्मात् धातोर्ङप्रत्यये स्त्रियां रूपम् ।

वेः सकारो वा स्यात् क-ख-प-फेषु परेषु, से सति । भास्तरः
भाःकरः, भास्तरः भाःखरः, भासतिः भाःपतिः, भास्तेरुः
भाःफेरुः ।

सदा ऽयस्तमसोः काण्डे वास्तोर्वाचो दिवःपतौ ।

भ्रातुः पुत्रे शुनः कर्णे पिण्डे तु मेदसो मतः ।

नमः पुरः क्रियायोगे तिरोऽन्तर्हो पराभवे ।

निर्दुराविर्वहिः-प्रादुद्यतुरान्तु कखे पफे ।

अव्यासो ऽपरदस्यस्य पाश-कर्षी-कुशा-कृजि ।

कामि-कंस-कुम्भ-पात्रे, पदे तु स्याच्छिरोऽधसोः ।

इसुसः क-ख-प-फेऽथा सेपि वा स्यात् क्रियाग्रये ।

द्वियतुस्त्रियकृत्वोर्येऽथाव्यस्य सद्य वेरपि ।

क-काम्य-कल्प-पाशेषु, रस्वकाम्येषु वेः सदा ।

इकः सः पः क ख प फे वाशब्दस्य व्यवस्थया ।

अथ आदे वेंः सः स्यात् काण्डादौ से सति । अयस्काण्डः
तमस्काण्डः वास्तोष्पतिः, बर्हिष्ठादित्वात् पः, वाचसतिः दिव-
सतिः भ्रातृपुत्रः, इकः सः पः क ख प फ इति पः, शुनस्कर्णः,
पञ्चभ्यः प्या अलुक् । मेदसिण्डः । क्रियया सह से नमःपुरसो
वेंः सः । नमस्कृत्य नमस्कारः, नमःशब्दस्य साक्षादादित्वात् वा
सविधानात् नमः कृत्वेति च ।

अन्तर्धानपराभवयोस्तिरसो वेः सः । तिरस्कारोति तिरस्कारः
तिरस्कृत्य, वा स-विधानात् तिरःकृत्वेति च ।

निरादीनां क ख प फे परे वेः सः । निष्कर्षः दुष्करः प्रापि-

ष्कारः वहिष्कृतं प्रादुष्कृत्य चतुष्कपालमित्यादि । सर्व्वत्र इकः
सः षः क ख प फ इति सः ।

पाशादौ से अनुत्तरदस्थस्य व्यवर्ज्जस्याऽसन्तस्य वेः सः ।
अयो लौहः पाशो रज्जुः अयस्याशः, अय इव कर्णावस्था-
अयस्कणी, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अयःकर्णः अयस्कुशा, आवन्त-
निर्देशात् अयः-कुशीति । अयः-करोतीति अयस्क आरो जाति-
विशेषः । तेजः कामयते तेजस्कामः अयस्कामः । जग्रन्तस्यैव
कमो ग्रहणात् अजग्रन्ते माभूत्, तेजः कामः । अयस्कंसः (१)
चतुःषष्टिपलात्मकपरिमाणार्थग्रहणात्, अन्यत्र अयःकंसः । अय-
स्कुम्भः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इत्युक्तेः
अयस्कुम्भीति । एवं अयस्यात्रं अयस्यात्रीति । अव्येति किं श्वः
कामः । अपरदस्थेति किं, धर्मग्रासु कामार्थयशःकरीषु इति
भट्टिः ।

पदशब्दे परे शिरोऽधसो र्वेः सः से । शिरस्पदं अधस्पदं ।
से किं शिरःपदे करोति, अधःपदे करोति । अपरदस्थस्यानुवृत्तेः
परम-शिरः-पदं परमाधः-पदम् ।

इसन्तोसन्तयोः से सति क ख प फे परे वेः सः । सर्पिष्कुण्डं
यजुष्पाठः । से किं तिष्ठतु सर्पिः पिबोदकम् । अपरदस्थस्यानु-
वृत्तेः परमसर्पिः-कुण्डम् ।

अथ क्रियया परस्परापेक्षायां इसन्तोसन्तयोरसेऽपि क ख
पफेषु वेः सो वा । सर्पिष्कुरु यजुष्पाठ, पक्षे सर्पिः कुरु यजुः-

६८ । शसि शस् । (शसि ७, शस् । १ ।) ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरिःशेते, सन्तप्पट् सन्तःपट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः ।

पठ, अथशब्दात् परदस्यस्येति निवृत्तं, तेन परमसर्पिष्कुरु परमयलुप्यठ इत्यपि । क्रियान्वये किं, परमसर्पिः कुण्डम् ।

द्वित्रिचतुरित्येषां कखपफेषु वेः सो वा स्यात् वारेऽर्थे । द्विष्करोति त्रिष्ठादति चतुष्पठति । पचे द्विः करोति इत्यादि । चकृत्वोऽर्थे किं, चतुष्कपालमिति पूर्व्वेण नित्यम् ।

अयानन्तरं व्यवर्जस्य सस्य वेः कादौ नित्यं सः स्यात् । कस्येदमयः अयस्कं, आत्मनः पयइच्छति पयस्काम्यति, पयस्कल्पं, धनुष्याश इत्यादि । अव्यस्येति किं, अधःकं, खःपाशः ।

रेफस्य वेः काम्यभिन्ने कादौ सः स्यात् । गौष्कं, गौष्कल्पः, धूष्याश इत्यादि । काम्येतु गीःकाम्यति । अव्येति किं स्वः-कल्पं । अयस्काण्डादेराकृतिगणत्वात्—

आभीष्टस्ये कः कः इत्यर्थे कस्कः, एवं कुतः कुत आगतः कौतस्कुतः । किवन्तः सद्यःक्रीस्तत्र भवः क्रतुः साद्यस्क्रुः, सद्यस्कारः, सुहृस्कार इत्यन्यः । अयस्काण्डो लीहभेद इत्यादि ।

इकः परस्य वेः सस्य पः स्यात् । प्रयोगा यथास्थाने दर्शिताः । (१)

६८ । शसि । शस् प्रत्याहारः । हरिश्शेते इति से कृते सिद्धे

(१) कश्चित् पुस्तके अत्र “चतुष्कपालमित्यादौ वेः से दान्तात् यत्प्राभावे इकः सः प इत्युक्तं”मित्यधिकः पाठः ।

ष्कारः वहिष्कृतं प्रादुष्कृत्य चतुष्कपालमित्यादि । सर्व्वत्र इकः
सः षः क ख प फ इति सः ।

पाशादौ से अनुत्तरदस्थस्य व्यवर्ज्जस्याऽसन्तस्य वेः सः ।
अयो लौहः पाशो रज्जुः अयस्याशः, अय इव कर्णावस्या-
अयस्कर्णी, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अयःकर्णः अयस्कुशा, आवन्त-
निर्देशात् अयः-कुशीति । अयः-करोतीति अयस्कारो जाति-
विशेषः । तेजः कामयते तेजस्कामः अयस्कामः । जयन्तस्यैव
कमो ग्रहणात् अजयन्ते माभूत्, तेजः कामः । अयस्कंसः (१)
चतुःषष्टिपलात्मकपरिमाणार्थग्रहणात्, अन्यत्र अयःकंसः । अय-
स्कुम्भः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इत्युक्तेः
अयस्कुम्भीति । एवं अयस्यान्नं अयस्यात्नीति । अव्येति किं श्वः
कामः । अपरदस्थेति किं, धर्म्यासु कामार्थयशःकरीषु इति
भट्टिः ।

पदशब्दे परे शिरोऽधसो वेः सः से । शिरस्पदं अधस्पदं ।
से किं शिरःपदे करोति, अधःपदे करोति । अपरदस्थस्यानुवृत्तेः
परम-शिरः-पदं परमाधः-पदम् ।

इसन्तोसन्तयोः से सति क ख प फे परे वेः सः । सर्पिष्कुण्डं
यजुष्पाठः । से किं तिष्ठतु सर्पिः पिवोदकम् । अपरदस्थस्यानु-
वृत्तेः परमसर्पिः-कुण्डम् ।

अथ क्रियया परस्परपेक्षायां इसन्तोसन्तयोरसेऽपि क ख
पफेषु वेः सो वा । सर्पिष्कुरु यजुष्पाठ, पक्षे सर्पिः कुरु यजुः-

६८ । शसि शस् । (शसि ७, शस् । १ ।) ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्चेति हरिःशेति, सन्तप्पट् सन्तःपट्, शिवस्त्रेव्यः शिवःसेव्यः ।

पठ, अथशब्दात् परदस्यस्येति निवृत्तं, तेन परमसर्पिष्कुरु परमयजुष्यठ इत्यपि । क्रियान्वये किं, परमसर्पिः कुण्डम् ।

द्वित्रिचतुरित्येषां कखपफेषु वेः सो वा स्यात् वारेऽर्थे । द्विकरोति त्रिष्वादति चतुष्यठति । पक्षे द्विः करोति इत्यादि । चकृत्वोऽर्थे किं, चतुष्कपालमिति पूर्वेषु नित्यम् ।

अथानन्तरं व्यवर्जस्य सस्य वेः कादौ नित्यं सः स्यात् । कस्येदमयः अयस्कं, आत्मनः पयइच्छति पयस्काम्यति, पयस्कल्पं, धनुष्याश इत्यादि । अव्यस्येति किं, अधःकं, खःपाशः ।

रेफस्य वेः काम्यभिन्ने कादौ सः स्यात् । गीष्कं, गीष्कल्पः, धूष्याश इत्यादि । काम्येतु गोःकाम्यति । अव्येति किं स्वः-कल्पं । अयस्काण्डादेराकृतिगणत्वात्—

आभीक्ष्ण्ये कः कः इत्यर्थे कस्तः, एवं कुतः कुत आगतः कौतस्तुतः । क्विबन्तः सद्यःक्रीस्ताव भवः क्रतुः साद्यस्तुः, सद्य-स्तारः, सुहुस्तार इत्यन्यः । अयस्काण्डो लौहमेद इत्यादि ।

इकः परस्य वेः सस्य यः स्यात् । प्रयोगा ययास्थाने दर्शिताः । (१)

६८ । शसि । शस् प्रत्याहारः । हरिश्चेति इति से कृते सिद्धे

॥ क्वचित् पुनरुक्ते अत्र “चतुष्कपालमित्यादौ वेः से दान्त्वात् पत्याभावे इकः सः य इत्युक्तं”मित्यधिकः पाठः ।

६६ । कख-पफयो मून्यौ ।

(कख-पफयोः ७॥, मून्यौ १॥) ।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कख-पफयोः परयोः ।

हरि + काम्यः हरिः काम्यः, मणे + खनिः मणेः खनिः,

कृष्ण^mपाता कृष्णः पाता, भक्ति^mफलति भक्तिः फलति ।

७० । अतोऽद्भ्युः । (अतः ५१, अत्-हवि ७१, उः ११) ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे ।

शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः ।

सन्तष्पट् इत्यादौ अषीतिवर्जनात् षत्वार्थं शस्विधानमिति,
तेन श-ष-से श-ष-साः स्युरित्यर्थः । खपान्ते शसि लुब्वा ।
खपान्ते शसि परे वे लुप् वा स्यात् । कश्चरोतति कष्टीवति
कस्तौति । पक्षे कः श्चरोतति इत्यादि ।

६६ । कख । कश्च खश्च तत्, पश्च फश्च तत्, पश्चात् कखश्च
पफश्च ते तयोः । मण्डूकगत्या अशसन्त इत्यनुवर्तते, तेन वासः
क्षीमं, कः स्माति इत्यादौ मून्यौ न स्यातां । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् ख्याधौ न स्यात्, तेन शिवःख्यात इत्यादि ।

७० । अतः । हव् प्रत्याहारः परवकारेण । जपोऽक् समो णं
ऋक्चेति ज्ञापकात् सूत्रनिर्देशाच्च (१) शिवोऽर्च्य इति वेरुत्वे अता
सहादौ णुः, पश्चादकारलोपः ; अन्यथा उकारस्य वः स्यात् (२) ।

(१) सूत्रनिर्देशात् अतोऽद्भ्युरिति सूत्रे अतोऽत् इति निर्देशात् ।

(२) अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति, अनिष्टत्वात्, तेन रामोऽस्मातीति
स्यादेवेति दुर्गादासः ।

७१ । अ-भो-भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

(अ भो भगोऽघोभ्यः ५॥॥, अवे ७, लुप् ११ ।) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।

रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज ।

७२ । य वाचि । (य ११, वा ११, अचि ७) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यादचि परे ।

शिवयुगः शिवउग्रः भोयच्युत भो अच्युत ।

७१ । अ-भो । भो भगो अघो इति सम्बोधनस्यैकदेशानु-
करणम् (१) । परस्यत्रसापेक्षत्वात् इहाचि नोदाहृतम् । अव-
प्रत्याहारः परवकारेण इत्याह रुद्रा नमस्या इति । नमस्या इति
नमःशब्दात् नमस्तपोवरिव इत्यादिना क्यः, नमस्यः, तस्य
पुसंज्ञा, ततस्तव्यानीयया इति ढे यः, पयाडसाल्लोप इत्यकार-
लोपे, लोपो वा य-समभक्त्ये हसात् य-समभक्तस्येति वा यलोपः,
ततो लिङ्गसंज्ञायां स्यादुत्पत्तिः ।

७२ । यवा । शिव उग्रइति वेर्लुपि न सन्धिः । यइत्यस्य
इपत्सृष्टता सिद्धैव, इपत्पृष्टतरो योऽनेन विधीयते । वाशब्दस्य
ध्यवस्थावाचित्वात् अवर्णादचि व्यौ दान्तौ वा लघुप्रयत्नतरावपि
स्यातां, तेन तयार्थाः तयार्थाः, लुप्पचे त आर्याः । पटवेहि
पटवेहि पटएहि । लघुप्रयत्नता हि उच्चारणस्थानशैथिल्यम् (२) ।

(१) भोः भगोः अघोरित्येषां विसर्गं विहायेत्यर्थः ।

(२) शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ।

७३ । रिचो ऽवे । (र । ११, इचः ५१, अवे ७) ।

इचः परस्य वे रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।

७४ । रोऽचः । (रः ६१, अचः ५१) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यादवे परे । तातरव, धातर्गच्छ ।

७५ । खपि वा । (खपि ७१, वा । ११) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्याद्वा खपि परे । गौर्पतिः
गौष्पतिः गीःपतिः ।

एवं उजि आत् न यः (१) तेन देवदत्ता उ एकविंशतिः, देव-
दत्त उ एकः, अत्र नित्यं वेर्लुप् ।

७३ । रिचः । र इति लुप्तप्रीकं दं । स्वरूपभङ्गनिरासाय
अनुकरणत्वाद् वा न विः, इच् प्रत्याहारस्तस्मात् । अत्रापि अब-
प्रत्याहारः परबकारेण इत्याह चतुर्भुज इति, चत्वारो भुजा यस्य
इति वाक्यम् । (२)

७४ । रो । र इति प्रीकान्तं दं । आद्र इति कृते सिद्धे
अज् ग्रहणं परार्थम् । (३)

७५ । खपि । खप् प्रत्याहारः । मण्डूकगत्या से तु कखपफे
वेत्यतः स इत्यनुवर्तते, तेन इयं गीः पतिरसावित्यादौ न स्यात् ।

(१) उजि परे अवर्णात् परस्य वेर्यो न स्यात् ।

(२) चतुर्भुज इति सामान्यविशेषन्यायेन परस्त्वस्योदाहरणं भवितुमचित-
मिति नाशङ्कनीयं, कार्थिगतविशेषापेक्षया तत्पूर्वनिमित्तगतविशेषस्यान्तरङ्गतया
बलवत्त्वादिति केचित् ।

(३) परस्त्वे अचोऽनुवृत्तिं विना अहर्पतिरित्याद्यसिद्धेरित्यर्थः ।

गोर्पतिरिति गिरां पतिरिति वाक्यम् । गोप्यतिरिति अय-
क्काण्डादेराकृतिगणत्वात् से तु कखपफे वेति वेः से, इकः सः पः
इति पः । उभयत्यक्तपक्षे (१) गीःपतिः गीर्वाण इत्यादि । एवं
अहर्पति अहस्यतिः अहम्पतिः अहःपतिः, धूर्पतिः धूप्यतिः
धूमपतिः धूःपति । यद्यपि सामान्येनीकं तथाप्यभिधानात्
ज्ञेयम् (२) ।

एकाधिकरणे प्रचेतसो राज्ञसे । प्रचेतसो वेः रेफः स्यात्
वा एकाधिकरणे राजन्निति शब्दे परे न तु से । हे प्रचेता राजन्
हे प्रचेतो राजन् । एकाधिकरणे किं जुहुधि प्रचेतो राजन्
गच्छ । से तु प्रचेतोराजन् भोः (३) । नान्तग्रहणात् शत्रन्ते (४)
प्रचेतो राजन् गच्छ ।

(१) खपि वेति से तु कखेलुभयोरप्राप्तिपक्षे इत्यर्थः ।

(२) एतेन गिर धुर् अहन् एषामेव विसर्गस्य पतियन्ते परे एव स्यादिति
प्रापितम् । अतएव आशी पतिः गीःपाठ इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादासः ।
गोप्यतिरित्यत्र “इहं निपात्यमित्यन्ते” इत्यधिकः पाठः । संक्षिप्तसारे तु सन्धिपादे
११५ संख्यक सूत्रे गोप्यतिरित्यसाधुरित्युक्तम् ।

अमरटीकायां गोप्यतिशब्दे तु “गिरां पतिः पक्षे च कस्कादित्वात् साधु”रिति
रघुनाथः । भरतस्तु “गिरां पतिः गोप्यतिः सेतु कखपफेवेति सः, अनीपादित्वात्
पत्यं; सामासपक्षे कखपफयोर्भूत्याविति उपाध्मानोवे गोप्यतिरिति; तदभावे-
पक्षे खपि वेति रेफे गोर्पतिः; तदभावपक्षे विसर्गस्य स्थितिरेव, गीःपतिरिति ।
एवं चातुरूप्यं चन्द्र-क्षीरस्त्राणि-योषदेव-सुभृत्यादीनां सम्मतमेव । अतएव गोप्यति-
रित्यसाधुरिति कस्यचिद्वचनं न दृश्य”मित्याह ।

(३) प्रचेता राजा यस्येति विग्रहः ।

(४) गहप्रत्ययान्ते राजघातौ परे न इत्यर्थः ।

७६ । नाङ्गो रक्तौ । (न । ११, अङ्गः ६१, रक्तौ ७१)

अङ्गो रेफस्य वे रेफो न स्यात् रेफे के तौ च परे ।

अहोरात्रः अहस्करः, अहोभिः ।

७७ । हस्येतत्तदोऽनजकः से लीपः ।

(हसि ७१, एतत्तदः ५१, अनजकः ५१, सेः ६१, लीपः ११) ।

नजक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य से वे लीपः स्यात् हसि परे ।

एष कृष्णः, स विष्णुः । अनजकः किम्-असः शिवः, एषकोरुद्रः ।

७६ । नाङ्गः । रश्च कश्च क्तिश्च तत्तस्मिन्, सौत्रत्वान्ननुण् ।

अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् रात्रिरूपरथन्तराणां (१)

रेफेष्वेव, तेनाहारजनीत्यादौ निषेधो न स्यात् । अहोरात्र इति

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायादिति परे । चन्द्रसु रेफ-

मात्रे निषेधात् अहोरजनी अहोरमणीयमित्याह, अत उक्तं रेफ-

इति (२) । हे सिलोपे च । अङ्गः सिलोपे वेः रेफो न हे ।

दीर्घाहो ग्रीष्मः ऋखाहो हेमन्त इत्यादि । हे किं अत्यह-

हेमन्तः । लोपग्रहणात् लुकि माभूत्--दीर्घाह्वनम् ।

७७ । एष च स च तत्तस्मात्, नज् च अक् च तौ, तौ न

विद्येते यस्य तत्तस्मात् । सेः किं एतैस्तैर्गम्यते ।

(१) रथन्तरं साम ।

(२) सख्यहोरात्र इति ज्ञापकादाचार्येण चन्द्रमतमेवावलम्बितमिति युक्तं
सुत्यश्याम इति ।

७८ । द्वोद्वि घञानुः ।

(द्वः ६।, द्वि ७, घञः १।, च ११, (अन्-ऋ) = अनुः ६।) ।

ढकारस्य ढकारे परे, रेफस्य रेफे परे, लोपः स्यात्, पूर्वस्य च ऋवर्जस्य घञः । रुढः, हरीरम्यः । अनुः किं—ढढः ।

इति वि-सन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

एषे च पादपूरणे । आभ्यां सेवे लोपः स्यात् पादपूरणे कर्तव्ये, एष इति प्रीकान्ते परे । यथा—

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

एषैष (१) रथमारुह्य मयुरां याति माधवः ॥

पादपूरण इति किं, स एष चिणोति, स एष युधिवीपालः पालयामास मेदिनीमिति । एषेति किं, स एव श्रीहरिः पाया-
हैवक्यानन्दवर्धनः ।

७९ । द्वौ । ढच रच तत्तस्य, न ऋ अनृ तस्य । रुढ इति रुहौ जन्यां ऋ, ह्रीढ, ढभात्तस्य धः, टुभिरिति धस्य ढः, अनेन लोपघञौ । ढढ इति ढहधू हिंसे, ऋ, ऊदित्वादिमो-
ऽभावे साधनं पूर्ववत् । वि-सन्धिपादः (२) । सन्ध्यध्याय इति—
एकार्थावच्छिन्नः पादसमूहोऽध्यायः ॥

(१) एषैष इति साधनविशेषणम्, सम्भवे द्वित्वम् ।

(२) यत्र कश्चित् पुस्तके लोकोऽयं दृश्यते—

२यः । अजन्ताध्यायः ।

संज्ञा ।

७६ । लेः—सि औ जस्, अम् औ शस्, टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम् भ्यस्, डस् औस् आम्, डि औस् सुप् । (लेः ५, सि—सुप् । १॥) ।

स्यादीन्येकविंशतिर्लेः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः सि-डस्योरिकारश्चेतः ।

८० । त्रिशः प्री द्वी ची ची पी पी मः ।

(त्रिशः । १॥, प्री—स्यः १॥) ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्री द्वी त्री ची पी पी मी-संज्ञानि स्युः ।

७६ । लेः । स्यादीनामेकविंशतिः प्रत्येकं दं, सौत्रत्वात् सेर्लुक् । ज श ट ड पानां सि-डस्योरिकारस्य चेतत्वं चिह्नार्थम् । अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवन्ति स्यादय इति । ल्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्रीत्यादिना अर्थनियमः कार्यः, अनेन तु स्यादीन्येव विधीयन्ते, अतो नायं व्यर्थः ।

८० । त्रिशः । त्रीणि त्रीणि त्रिशः वीप्सार्थे चशस् । प्रा-

श्रीमहोपदेवचसा सर्वार्थसम्मादिना

सन्ध्यध्याय एव विदितस्तस्यामला टिप्पणी ।

संसार्यात्मजातहृदयान्तर्धानसन्नापिनी

श्रीरामेण पाणिनिमते ज्ञानाय सन्नन्यते ॥

८१ । सम्बुद्धौ सि धिः ।

(सम्बुद्धौ ७, सिः ११, धिः ११) ।

सम्बोधने विहितः सि धिसंज्ञः स्यात् ।

८२ । स्यमौजस् धिः ।

(सि अम् औ जस् । १॥११, धिः ११)

सि अम् औ जस् एते धिसंज्ञाः स्युः ।

दीनां च-सः प्रीचेत्यादि । परे तु प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमीत्याहुः । अन्यतन्मते प्राप्तेर्नन्दादि-पाठादीप् । अतएवापि सदाऽनूक्तेऽसादिप्राः, क्रियान्तःकालाध्व-नोश्च पीच इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः ।

८१ । सम्बुद्धौ । सम्बुद्धिः सम्बोधनं, चेतनाचेतनयोः स्थितयोरभिमुख्येऽभिधानं, तत्र विहितस्य चैरेव धिसंज्ञेत्यर्थः । एके तु वैकल्यादिना अचेतनस्यापीत्याहुः । सम्बुद्धिरिति परे ।

८२ । स्यमौ । सिध अम्च औश्च जश्च तत् । प्रसमीचि-रितिकृते सिधे स्यमौजस् इति कृतं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति परिभाषान्नापनार्थम्, तेन सख्यावित्यत्र घौविरिति न त्रिः स्यात् (१) । अम्जसोर्मध्ये पाठात् औकार-इयस्य ग्रहणम्, अन्यथा व्युत्क्रमनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । सर्व्व-नामस्यानमिति परे ।

(१) स्यादिपठितस्यैव औकारस्य निर्वाणं, तस्य मुख्यत्वात् ; न तु यस्य कस्य-चिद् स्थाने जातस्य, तस्य लाक्षणिकत्वात् इत्याशयः ।

८३ । शिः क्लीवे । (शिः ११, क्लीवे ७) ।

नपुंसके शिरेव वि-संज्ञः स्यात् ।

८४ । दान्तवत् सभि । (दान्तवत् ११, सभि ७) ।

सभयोः परयो दान्तवत् कार्य्यं स्यात् ।

८५ । भौ लिध्वो हसभसोरन्ते च ।

(भौ ७, लिध्वोः ६॥, हसभसोः ७॥, अन्ते ७, च ११) ।

भौ परे यत् कार्य्यं वक्ष्यते त-ल्लेहसे धोर्भसे स्यात्, अन्ते चतयोः ।

८३ । शिः क्ली । शिरेवेति एवकारेण शिभिन्ना व्यवच्छिद्यन्ते, तेन वारिणी इत्यादौ नसब्सहन्न इति न घः ।

८४ । दान्तवत् । अधिकारात् स्यादेरेव सभयोर्दान्तत्वातिदेशः, तेन पुभ्यां पुंभ्यामित्यादौ वा यम्, न तु रंस्यते संस्यते इत्यादौ मनो नुनिषेधः ।

८५ । भौलिध्वोः । लेहसन्तं धोर्भसन्तं भिरित्यर्थः । लिधुभ्यां भसन्तं भिरिति कृते सिद्धे एतत्करणं, लेर्दान्ते धोर्दान्तादान्तयोर्भिकार्य्यज्ञापनार्थं, तेन कस्त्राता शक्स्त्राता इत्यादौ न स्यादेरिति सकयोर्लोपः । अभ्राक्षीत्, आक्षीत्, अवोढ अवट्, अवक्, अधोक् इत्यादौ सकलोप-ढ-षड्-कङ्-घाः स्युः । (१)

(१) कस्त्राता इत्यत्र स त र इति त्रिभिर्हसैः संयोगः, तेषु रेफो भिः, तस्मिन् परे स्त् इति संयोगस्य दान्तत्वाभावात् स्यादेः सोलोप इति न संलोपः । एवं शक् स्याता इत्यत्रापि न कलोपः । अभ्राक्षीत्, आक्षीत्, अवोढ एषु अदान्तत्वे ऽपि

८६ । हसोऽन्तः फः । (हसः ११, अन्तः ११, फः ११) ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८७ । सर्व्वं विश्व उभ उभय भवत् त्यत् त्वैक
सम सिम नेमाः, अन्यान्यतरेतर डतर डतमाः, त्यद्
तद् यद् एतदिदमदः किम् हस्माद् युष्मदः, पूर्व्वपरा-
वर दक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्त्रिः ।

(सर्व्व—नेमाः १॥, अन्य—डतमाः १॥, त्यद्—युष्मदः १॥,
पूर्व्व—स्वाः १॥, स्त्रिः १॥) ।

८६ । हसो । अन्तः परे वर्णाभावः । स च त्रिविधः—प्रागभावः
प्रध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च । इह तु प्रध्वंसात्यन्ताभावयोर्ग्रहणम् । तेन
अरुणः पयः रामः इत्यादौ स्त्रोर्विः । हस इति दमिदः स्यादिहस-
प्रापनार्थः, तेन अक्षीत्यादौ न विः, वष्टि इत्यादौ न डः (१) ।
नोऽन्तः फः इति कृते दान्तातिदेशात् (२) पयोभ्यां राजभ्यां
पुंभ्यां पञ्चानां इति सिद्धे हस्यग्रहणं, मुख्यलाक्षणिकयोर्मध्ये मुख्ये
कार्य्यसंप्रत्यय इत्यस्यानित्यत्व-प्रापनार्थे, तेन राजतः ।

यथाक्रमं सकलोपः ह्रस्व ढक् । अयद्, अयक्, अयोक् एषु दान्तत्वेऽपि भौ परे
पठ् कड् घाः भवन्तीति ।

(१) “हस इह स्यादेव, धोर्मो नः फसोत्यत्र फपहणेनैवेदसिद्धौ अवयोः
पृथग्व्यवहारा” इति दुर्गादासः ।

(२) सभयोः परयोरिति शेषः ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चविंशत् शब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः ।

समो ऽतुल्ये, व्यवस्थायां पूर्व्याद्यो ऽत्रान्तरो ऽपुरि ।

वहिर्योगोपसंख्याने, स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

८७ । सर्व्व । सर्व्वश्च विश्वश्चेति च-सः (१) । त्वत्-त्वौ अन्यार्थ-
वाचकौ । परे तु त्वच्छब्दं नाहुः (२) । उतर-उतमौ त्वौ, येन
विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तदन्तानां ग्रहणम् । पृथगन्यतरस्य ग्रह-
णात् अन्यतमस्य न स्त्रिसंज्ञा, तेन अन्यतमाः अन्यतमायेत्यादि ।
भाष्ये तु अन्यतमस्यापि स्त्रिसंज्ञाविधानात् अन्यतमे अन्यतम-
स्मिन्निति । उभ-भवत्त्वतां स्त्रिसंज्ञाफलं (३)—उभयोः स्त्रियोर्धनं
उभधनं, भवत्या धनं भवद्धनं, त्वत्तेत्यादि ।

समोऽतुल्ये इत्यादि । समं सर्व्वसमानयोरित्यमरः । सम-

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां “आमि सर्व्वनाम्न रुट्” (७।१।५२) इति सूत्रस्य
वृत्तौ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः, अस्तीति हरदत्त इत्युक्तम् । गोयी-
चन्द्रोऽपि सुबन्तपादे २६३ संख्यक-सूत्रटीकायाम् “एकवचनवृद्धवचनविषयस्तु
उभयशब्द” इत्याह । क्रमदीश्वरेण सुबन्तपादे “पूर्वाद्युभयौ जसि वा” (२६७)
इति सूत्रव्यतिरा उभयशब्दस्य जसि वा स्त्रिसंज्ञेत्युक्तम् । “उभया अमित्रा इति
तु ह्यान्दसत्वाद्बोध्य”मिति तत्त्वबोधिनी । सिम. सर्व्वार्थः, नेम इत्यर्हः ।

(२) तत्त्वबोधिन्यान्तु “जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त—त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति,
त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति * * * पूर्ववाक्येन सहा-
नन्वयापत्तेरित्युक्तम् ।

(३) स्त्रेस्तु सर्वा इत्यनेन उभयशब्दात् सर्वा विभक्तय स्युरित्यपि फलम् । तथाच
“उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति. अन्यथा षष्ठी-हेतुप्रयोगे इति
षष्ठेऽवस्था” इति कातन्त्रे चतुष्टयवृत्ति २१ संख्यकसूत्रे पञ्जीकारः ।

शब्दस्य सकलार्थे वर्त्तमानस्य स्त्रिसंज्ञा न तु समानार्थे । अग्रे
प्रयोगं वक्ष्यति नमः समस्मादिति ।

व्यवस्थायां पूर्वार्थ इति । दिग्देशकालवाचिता व्यवस्था,
तस्यां पूर्वार्थयो नव स्त्रिसंज्ञकाः, यदुक्तं—

पूर्वार्थयो व्यवस्थायां स्युः सर्वनामसंज्ञकाः ।

व्यवस्था कथिता लोके दिग्देशकालवाचिता ॥ इति ।

अन्यत्र दक्षिणाः प्रगायकाः प्रवीणा इत्यर्थः । उत्तराः कुरवः,
पराः लोकाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, अवराः कनिष्ठा इत्यादौ न गौण्याख्या
चेति न निषेधः (१) । एके तु स्वाभिधेयापेक्ष्यावधिनियमो
व्यवस्था ; अवधिर्मर्यादा सीमेति यावत् ; तथाच स्वाभिधेयानां
दिग्देशकालानां अपेक्षः कारणत्वेनापेक्षणीयो योऽवधिनियमः
स एव इत्याहुः ।

अत्रान्तर इति । अत्र पूर्वार्थौ, न पूरपूस्तस्यां, वह्निर्योगो
वह्निःसम्यन्धः बाह्य इति यावत्, उपसंवोयते अपिधीयते यत्
तत् उपसंख्यानम्. टेऽनट्, वह्निर्योगिभिन्नं वस्तु केनचिदाच्छादित-
मेवोच्यते (२) । तथाच वह्निर्योगोपसंख्यानयोर्वर्त्तमानोऽन्तरशब्दः
पूर्भिन्नविषयः स्त्रिसंज्ञ इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्मशिवयोरन्तरे विष्णुः
मध्ये इत्यर्थः ।

(१) किन्तु व्यवस्थावाचित्वाभावादिषेध इत्यर्थः ।

(२) केनचित्—वस्तुान्तरेणेत्यर्थः । वस्तुान्तरेणाच्छादितमघोषास उपसंख्यान-
मिति यावत् । उक्तं च संक्षिप्तसारे सुवल्गुपादे २६६ संख्यकक्षणे “च्यन्तरे शाटका
गुमपरिधानीया इत्यर्थः” इति ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चत्रिंशत् शब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः ।

समो ऽतुल्ये, व्यवस्थायां पूर्व्याद्यो ऽवान्तरो ऽसुरि ।

वहिर्योगोपसंव्याने, स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

८७ । सर्व्व । सर्व्वश्च विश्वश्चेति च-सः (१) । त्वत्-त्वौ अन्यार्थ-
वाचकौ । परे तु त्वच्छब्दं नाहुः (२) । डतर-डतमौ त्वौ, येन
विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तदन्तानां ग्रहणम् । पृथगन्यतरस्य ग्रह-
णात् अन्यतमस्य न स्त्रिसंज्ञा, तेन अन्यतमाः अन्यतमायेत्यादि ।
भाष्ये तु अन्यतमस्यापि स्त्रिसंज्ञाविधानात् अन्यतमे अन्यतम-
स्मिन्निति । उभ-भवत्वतां स्त्रिसंज्ञाफलं (३)--उभयोः स्त्रियोधनं
उभधनं, भवत्या धनं भवद्वनं, त्वत्तेत्यादि ।

समोऽतुल्ये इत्यादि । समं सर्व्वसमानयोरित्यमरः । सम-

(१) सिद्धान्तकौमुद्यां “आमि सर्व्वानान्न दृष्ट” (७।१।५२) इति सूत्रस्य
वृत्तौ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः, अस्तीति हरदत्त इत्युक्तम् । गोथी-
चन्द्रोऽपि सुवन्तपादे २६३ संख्यक-सूत्रटीकायाम् “एकवचनबहुवचनविषयस्तु
उभयशब्द” इत्याह । क्रमदीश्वरेण सुवन्तपादे “पूर्व्व्याद्युभयौ जसि वा” (२६७)
इति सूत्रयित्वा उभयशब्दस्य जसि वा स्त्रिसंज्ञेत्युक्तम् । “उभया अभित्वा इति
तु छान्दसत्वाद्वोध्य”मिति तत्त्वबोधिनी । सिमः सर्व्वार्थः, नेम इत्यर्द्धे ।

(२) तत्त्वबोधिन्यान्तु “जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त—त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति,
त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति * * * पूर्व्ववाक्येन सहा-
नन्वयापत्तेरित्युक्तम् ।

(३) स्त्रेस्तु सर्व्व इत्यनेन उभयशब्दात् सर्व्वान् विभक्तयः स्युरित्यपि फलम् । तथाच
“उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति, अन्यथा षष्ठी हेतुप्रयोगे इति
पठेत्तव स्या”दिति कातन्त्रे चतुष्टयवृत्ति २१ संख्यकसूत्रे पञ्जीकारः ।

शब्दस्य सकलार्थे वर्त्तमानस्य स्त्रिसंज्ञा न तु समानार्थे । अग्रे प्रयोगं वक्ष्यति नमः समस्मादिति ।

व्यवस्थायां पूर्वोदय इति । दिग्देशकानुवाचिता व्यवस्था, तस्यां पूर्वोदयो नव स्त्रिसंज्ञकाः, यदुक्तं—

पूर्वोदयो व्यवस्थायां स्युः सर्व्वनामसंज्ञकाः ।

व्यवस्था कथिता लोके दिग्देशकास्तवाचिता ॥ इति ।

अन्यत्र दक्षिणाः प्रगाथकाः प्रवीणा इत्यर्थः । उत्तराः कुरवः, पराः लोकाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, अवराः कनिष्ठा इत्यादौ न गौण्याख्या चेति न निषेधः (१) । एके तु स्वाभिधेयापेक्ष्यावधिनियमो व्यवस्था ; अवधिर्मर्यादा सीमेति यावत् ; तथाच स्वाभिधेयानां दिग्देशकालानां अपेक्ष्यः कारणत्वेनापेक्षणीयो योऽवधिनियमः स एव इत्याहुः ।

अत्रान्तर इति । अत्र पूर्वोदौ, न पूरपूस्तस्यां, वह्निर्योगो वह्निःसम्बन्धः बाह्य इति यावत्, उपसंवीयते अपिधीयते यत् तत् उपसंव्यानम्. टेऽनट्, वह्निर्योगिभिन्नं वस्तु केनचिदाच्छादित-मेवोच्यते (२) । तथाच वह्निर्योगोपसंव्यानयोर्वर्त्तमानोऽन्तरशब्दः पूर्वोदयविषयः स्त्रिसंज्ञ इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्माशिवयोरन्तरे विष्णुः मध्ये इत्यर्थः ।

(१) किन्तु व्यवस्थावाचिताभावादिषेध इत्यर्थः ।

(२) केनचित्—वस्तुान्तरेणेत्यर्थः । वस्तुान्तरेणाच्छादितमधोवाश उपसंव्यान-मिति यावत् । उक्तञ्च संक्षिप्तधारे उपनिषादे २८६ संख्यकसूत्रे “अन्तरे शटका उपपरिधाभीया इत्यर्थः” इति ।

८४ । लुकि न तत् । (लुकि ७, न ११, तत् ७) ।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वस्मिन् परे यत् कार्यं तन्न स्यात्

८५ । स्वरादि-नि-चित्यं व्यम् ।

स्वरादि-नि-चित्यं ११, व्यं ११) ।

स्वरादिर्गणो निश्चकारितस्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

तत्रैकस्यैवान्याचो व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति न्यायात् (१)

देशिवद्भावेन टित्वं, तेन हरौ शम्भौ इत्यादौ इकारादेर्लोपः ।

८४ । लुकि । लुञ्चधोः क्तिप्, न्यङ्कादित्वात् (२) कङ्, लु
पुंलिङ्गः । तत्रेति निमित्तसप्तमी, तथाच—लुक् शब्देन य
लोपः क्रियते तन्निमित्तकपूर्वकार्यं न स्यादित्यर्थः ।

८५ । स्वरादि । स्वरादिर्यस्य सः, च इद् यस्य चित्, चिच्च
सौ त्यश्चेति चित्यः पश्चात् चसः । स्वरादिर्यथा—

स्वर्नक्तं समया वृथा व निकषा सामि स्वयं निःषमं

स्वस्ति प्रादुरतीव भोरिव सना प्रायः शनैर्दुःषमम् ।

कं कामं ननु शं दिवा किल तिरोमिथ्या मिथः श्वः पुनः

सायं नाम चिरं चिरेण सहसा दोषा विनोषा वहिः

(१) अस्य व्याख्या २८ श प्रले १४) संख्यक टिप्पण्या द्रष्टव्या ।

(२) न्यङ्करित्वत्वं निपूर्वार्द्धादञ्चधातोरुपत्यये यथा चञ्च क तथात्वापीत्यर्थः ।
तथाच पाणिनीये “न्यङ्कादीनाञ्च” (७ । ३ । ३८) कृत्यं स्यादित्युक्तम् । तर्क-
वागीशेनापि चजोः कगोरिति सूत्रटीकायां “न्यङ्कादीनाञ्च । एषां चजोः कगो-
स्त” इति वार्तिकसूत्रं कृतम् । गंयीचन्द्रेण तु सुबन्तपादे प्रथमसूत्रटीकायां
“लुगित्यव्युत्पन्नं नाम न तु लुञ्चतेः क्विबन्तस्य रूपमि”त्युक्तम् ।

